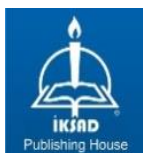

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУЛЕР

БЕРЕКЕ ЖҰМАҚАЕВА
АЛТЫНАЙ ТЫМБОЛОВА
ИБРАИМОВА Л.Н.
БАПАЕВА М.К.
М.ОРАЗБЕК
АҚЖОЛОВА АҚТОТЫ
ЭЛЬМИРА УАЙДУЛЛАҚЫЗЫ
СҰЛТАНОВА ЖАҢАГҮЛ СЕРДАЛЫҚЫЗЫ
ШОРАБЕК ӘДІЛХАН ДҮЙСЕНБЕКҰЛЫ

ISBN

978-605-68528-6-2

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУЛЕР

БЕРЕКЕ ЖҰМАҚАЕВА
АЛТЫНАЙ ТЫМБОЛОВА
ИБРАИМОВА Л.Н.
БАПАЕВА М.К.
М.ОРАЗБЕК
АҚЖОЛОВА АҚТОТЫ
ЭЛЬМИРА УАЙДУЛЛАҚЫЗЫ
СҰЛТАНОВА ЖАҢАГҮЛ СЕРДАЛЫҚЫЗЫ
ШОРАБЕК ӘДІЛХАН ДҮЙСЕНБЕКҰЛЫ

ISBN
978-605-68528-6-2

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreikساد@gmail.com

www.ikساد.org

www.ikسادkongre.org

Kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir.

İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.

Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur

Iksad Publications - 2018© ISBN – 978-605-68528-6-2

ISBN

978-605-68528-6-2

МАЗМҰНЫ

**БЕРЕКЕ ЖҰМАҚАЕВА
АЛТЫНАЙ ТЫМБОЛОВА
АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫН ТАНЫТУ**

4

**ИБРАИМОВА Л.Н.
ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ
АРҚЫЛЫ «КЕМЕЛ АДАМ» ТҰЛҒАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

19

**БАПАЕВА М.К.
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ**

27

**М.ОРАЗБЕК
АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕГІ «КӨЛЕҢКЕ»
АРХЕТИПІ**

38

**АҚЖОЛОВА АҚТОТЫ
ЭЛЬМИРА УАЙДУЛЛАҚЫЗЫ
ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ**

52

**М. ОРАЗБЕК
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ
ИДЕЯСЫ**

71

**СҰЛТАНОВА ЖАҢАГҮЛ СЕРДАЛЫҚЫЗЫ
ШОРАБЕК ӘДІЛХАН ДҮЙСЕНБЕКҰЛЫ
НАМАЗБЕКОВА ӘСЕМ ЧАПАЙҚЫЗЫ
ДРАМАТУРГ Ә. ТӘЖІБАЕВТЫҢ ӨМІР
ШЫНДЫҒЫН СУРЕТТЕУДЕГІ ІЗДЕНІСТЕРІ**

84

АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫН ТАНЫТУ

*Береке Жұмақаева П.ғ.к., профессор м.а.
Алтынай Тымболова Ф.ғ.д., профессор м.а.*

Мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы, кемеңгер ақын Абайдың тұлға қалыптастырудағы басты ұстанымы, ағартушылық көзқарасы кеңінен талданады. Қоғамды ізгілендіруді аңсап, ілім-білімді, адамгершілікті, моральдық философияны барлығынан жоғары қойған ақынның тек жақсылықты мұрат еткен ойлары зерделенеді. Жаңа білім, ғылым, жоғары технология, рухани жаңғыру арқылы өркениетке қол созған бүгінгі таңда да ақынның «толық адам», «кемел» адам ілімі ескірмек емес. Абай «толық адам» тұлғасы жеке тұлғаның өзін дамытуы, үнемі ізденісі, ғылымды сүюі арқылы қалыптасады деп есептейді. «Толық адам» болу үшін адамда ақыл, қайрат, жүрек сияқты үш қасиет болуы керек. «Ақылмен ойлап-білген сөзден, жүрекпен толғап білген сөз бойға көбірек сінеді» дейді. Сондықтан мақалада ақынның қарасөздеріндегі, өлеңдеріндегі жүректің рөлін, яғни сезімнің атқаратын қызметін ерекше арқау еткендігі бағамдалады.

Абай көптеген шығармаларында ғылымның мәнін ашып көрсетеді, яғни «Ғылымсыз дүние жоқтығын», ғылымның «дүние де өзі, мал да өзі» екендігін баса айта отырып, оған жетудің жолдарын ұсынады. Ғылымға жетудің бір жолы — талап, еңбек екендігін баса көрсетеді. Демек, танып-білу, ғылымды сүю адамзатты ізгілік жолына бастайды.

Күн мен түн, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық – адамзат тіршілігімен қоса жасасып келе жатқан мәңгілік ұғымдар. Абай көрсетіп отырған қасиеттер адам табиғатына тән. Олар адам бойында көбіне қатар келіп, қабаттасып жатады. Адам жаратылысында жақсылықтың да жамандықтың да ұрығы бар. Тәрбиедегі мақсат – Абай ұсынып отырған жақсы қасиеттерді оқушы бойына ұялату. Ол үшін ең әуелі бала осы қасиеттердің ара жігін ажырата алатын, яғни жақсының не, жаманның не екенін терең ұға алатындай болуы шарт. Дүниенің жақсы-жаманын ажырата білген бала ғана сыртқы ортаға сын көзімен қарай алады. Сондай-ақ, білім жолында көбіне жеткіншектер мен жасөспірім ұл мен қызға тапшы болып жататын жігер, қайрат екені байқалады. Кеселді нәрседен дер кезінде бойын жиып, өзін тыйю, өз бойындағы еріншектік пен бойкүйездікті, жалқаулықты жүгендей алу – үлкен жеңіс. Адамның өзді-өзімен күресі – шайқастың да ең үлкені деген ой адамзат қоғамындағы өмірлік тәжірибеден туындайтыны рас.

Абай шығармаларында осы классикалық педагогикадағы тәрбиенің бес бағыты да (ақыл-ой, еңбек, адамгершілік, дене, эстетикалық) бар. Бүгінде педагогикада танылып жүрген тәрбиенің басқа да бағыттары Абай шығармаларында түгел қамтылады. Абай шығармаларындағы адамгершілік тәрбие мәселесі философиялық ойлармен қабат өріледі де, ол адам болмысындағы ғасырлар бойы зерттеу нысанынан түспей келе жатқан психологиялық мәселелермен астасады. Сол тұтастық барысында проблемалық деңгейге дейін көтеріледі.

Яғни, Абай тәлімінде адамның жас ерекшелігіне байланысты барлық тәрбие көздері қамтылған. Жаңа талпынған жас балаға да, дүние сырларын зерделеген жас жеткіншекке де, өмір жолын жаңа бастаған жастарға да, аға ұрпақ өкілдеріне де, бала тәрбиесіндегі ұстаз бен ата-анаға да, өнер жолындағы жасқа да – Абай тағылымы ортақ.

Ақынның еңбектері қанша ұрпақ ауысса да ұлтқа, ұлттық руханиятқа қызмет етіп келе жатыр. Ұлы ақын бұл мәселелерді бір ғасыр бұрын көтерген. Әйтсе де, Абай айтып кеткен осы жәйттардың қазір де қоғамның тынысымен үндес, өміршен, өзекті екендігі көрсетілді.

Қазақ халқының ұлы ойшылдарының бірегейі Абайдың педагогикалық ой-пікірлерінде де сезім тәрбиесі басты орын алады. «Ақылмен ойлап-білген сөзден, жүрекпен толғап білген сөз бойға көбірек сіңеді» дейтін Абайдың педагогикалық көзқарастары бір арнаға тоғысады. Қазіргі қоғам алдындағы, білім мен тәрбие өзегіндегі басты ұстаным, басты мақсат жан-жақты жетілген тұлға қалыптастыру болса, өткен ғасырдың ұлы ойшылы Абай ғасыр бұрын осы мәселені көтерген болатын. Абайдың адам тұлғасы туралы ойлары бір арнаға тоғысады. Ол – «толық адам», «кемел» адам ілімі. Абай жеке тұлға туралы ойын айтуда «толық адам» деп қалыптасқан тұлға түсінігін осы сөзбен береді. «Толық адам» қалыптастыруда жүректің рөлі, яғни сезімнің атқаратын қызметі ерекше деген ойды өзінің қарасөздерінде де, өлеңдерінде де баса айтады.

Жеке тұлға қалыптасуында, яғни «толық адам» болу үшін ақыл, қайрат, жүрек сияқты үш қасиет те адамда болуы керек:

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсек керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласын елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,

Жол да жоқ жерыместі жақсы демек» -дей отырып, осы ойын он жетінші қарасөзінде кеңіте түседі. «Ақыл, қайрат, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті», «Сонда ғылым бұл үшеуін тыңдап болып, айтыпты: - қайрат, сенің айтқандарыңның бәрі рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз еш нәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман... Ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі де сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де – сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүресің, соның жаман... Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, - депті» - ғылым. «Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп

қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді... Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет» деп тапсыруы — біз келтіріп отырған барлық мысалдардың байлауы болса керек. «Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды» деуінде Абайдың сезім, жүрек тәрбиесін жоғары қойғаны көрінеді. Адамның ниетіне құдай да иеді, қалпыңды, ниетіңді бұзба деген Абай ойының астарында имандылық пен ізгілік берік бекігені байқалады.

Абай тәлімінде адамның жас ерекшелігіне байланысты барлық тәрбие көздері бар. Жаңа талпынған жас балаға да дүние сырларын зерделеген жас жеткіншекке де, өмір жолын жаңа бастаған жастарға да, аға ұрпақ өкілдеріне де, бала тәрбиесіндегі ұстаз бен ата-анаға да, өнер жолындағы жасқа да – Абай тағылымы ортақ.

Абай көптеген шығармаларында ғылымның мәнін ашып көрсетеді, яғни «Ғылымсыз дүние жоқтығын», ғылымның «дүние де өзі, мал да өзі» екендігін баса айта отырып, оған жетудің жолдарын да ұсынады. Ғылымға жетудің бір жолы — талап, еңбек екендігін

«Еждиһатсыз, михнатсыз,
Табылмас ғылым сарасы» немесе:

«Пайда ойлама, ар ойла,

Талап қыл артық білуге» – деп, мақсатқа бағыттылған еңбектің ғана жеміс беретінін әр шығармалары арқылы айқындай түседі. Ғылымға жетудегі мақсат – өзіңе ғана сіңіру емес, сол үйренгенінді басқаға да үйрету, яғни Абай сөзмен айтқанда:

«Біреу білмей, сен білсең,

Білгеніңнің бәрі – тұл» – немесе –

«Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың...», «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деп өнер, білімді үйренудің қоғамдық мәнін ашып, оны келешек ұрпақ мүддесі тұрғысынан түсіндіреді. Абайдың өнер, білім тақырыбындағы шығармаларын оқытқандағы мақсат – оны түсіндіріп қана қоймай, болашақ қоғамның саналы азаматын тәрбиелеу.

Ғылым, білім адамшылықтың негізі ретінде таныта отырып, кемел адам болу (толық адам) идеясын кеңіте түседі. Абай өзіне дейінгі шығыс ғылымында белгілі болған адам болудың философиялық негіздерін түсіндіреді. «Мұны жазған білген кұл – Ғұламаһи Дауани» деп шығыс ғұламасына сілтеме жасайды.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ғылымның қоғам мен адам өміріндегі мәнін «дүние де өзі, мал да өзі»дей отырып, оған жетудің жолдарын ұсынады. Ғылым жолында мақсатқа бағыттылған еңбектің ғана жеміс беретінін айқындай түседі. Ғылымға жетудегі мақсат – алған білімді өзіңе ғана сіңіру емес, сол үйренгенінді басқаға да үйрету, яғни Абай сөзімен айтқанда: «Біреу білмей, сен

білсең, Білгеніңнің бәрі – тұл» - деп өнер, білімді үйренудің қоғамдық мәнін ашып, оны келешек ұрпақ мүддесі тұрғысынан түсіндіреді.

Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде адамгершілік қасиеттерді:

«Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой —

Бес асыл іс, көнсеңіз» – деп екі жікке бөле отырып, саралап көрсетеді. Бұлар адамшылықтың екі жағы, адам қасиеттерінің екі қыры іспетті. «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаділет, сезім. Бұл ғаділет, махаббат, сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым»- деп, ақын ғылым жолында да адамшылықтың жетекші екендігін аңғартады.

Күн мен түн, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық – адамзат тіршілігімен қоса жасасып келе жатқан мәңгілік ұғымдар. Абай көрсетіп отырған қасиеттер адам табиғатына тән. Олар адам бойында көбіне қатар келіп, қабаттасып жатады. Адам жаратылысында жақсылықтың да жамандықтың да ұрығы бар. Тәрбиедегі мақсат – Абай ұсынып отырған жақсы қасиеттерді оқушы бойына ұялату. Ол үшін ең әуелі бала осы қасиеттердің ара жігін ажырата алатын, яғни жақсының не, жаманның не екенін терең ұға алатындай болуы шарт. Дүниенің жақсы-жаманын ажырата білген бала ғана сыртқы ортаға сын көзімен қарай алады. «Әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып, адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын

жимақтық бұл – адамға нұр болады»- деп Абай айтқандай сонда ғана қоғамдағы етек алып келе жатқан кеселдерден (ұрлық, жемқорлық, қылмыс, нәпсіқұмарлық т. б.) бойын тартуға үйретуге болары анық. Білім жолында көбіне жеткіншектер мен жасөспірім ұл мен қызға тапшы болып жататын жігер, қайрат екені байқалады. Кеселді нәрседен дер кезінде бойын жиып, өзін тыйю, өз бойындағы еріншектік пен бойкүйездікті, жалқаулықты жүгендей алу – үлкен жеңіс. Адамның өзді-өзімен күресі – шайқастың да ең үлкені деген ой адамзат қоғамындағы өмірлік бақылау мен тәжірибеден туындайтыны рас.

Сыртқы ортаға сын көзімен қарай алатын баланың өзіне де сын тұрғысынан қарайтындай мүмкіндігі туады. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім»– дейді Абай. Ол «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деп адамға ықпал етуші факторларды тұтас қамти отырып, тәрбиенің ролін биік қояды және оның құрғақ насихат, уағызбен ғана орындалмайтынын жақсы түсінеді. Адамның өзін сынға алуы, бойын билеуі – жақсылыққа жетудің де кепілі. Сондықтан да Абай:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек» - дейді.

Мектептегі Абай шығармаларының оқытылуында бүгінгі өмір биігінен қойылатын талап тұрғысынан келу аса маңызды.

Әдебиеттің адам тәрбиесіндегі, әсіресе, жас ұрпақ тәрбиесіндегі ықпал күші, осы бағытта оған

жүктелетін міндет, адам баласының басынан қанша дәуір өтсе де, әлі өзгерген жоқ. Бірақ сол өзгерген дәуір талабына қарай әдебиеттің өзінің мазмұны да, ықпал ету нысанынан шығар нәтижесі қандай болу керектігі де өзгерді. Осыған орай, бүгінгі біздің өміріміздегі өзгеріс, яғни қоғам құрылысының, оның экономикалық жағдайының өзгеруі әдебиет мазмұнын да, ол бойынша мектепте жүргізілетін жұмыстардың да өзгеруін талап етеді.

Абайдың мораль мәселесін тереннен толғап, кеңінен айтқан өлеңінің бірі –«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат». Өлеңнің алғашқы шумағынан-ақ ақын екі нәрсені салыстыра түсіндіреді. Оның бірі – ойын, екіншісі –күлкі. Ақынның қымбат деп баға бергені жай күлкі емес, ол адамның ішкі ниеті, шынайы ықыласы. Сондықтан ақын келесі тармақта «Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат» деп, сыр – ішкі болмыс, ниеті де, сымбат – сыртқы көрінісі, бет-бейнесі деп ойын айқындай түседі. «Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік, ер табылса жарайды, қылса сұхбат» деп, шынайы қарым-қатынастың адал көңіл, ақ ниетке ғана құралатынын түсіндіреді. Өлеңде ақын татулық (достық), әдеп, тұрлаулылық, адалдық, ар, мінез сияқты қасиеттерді насихаттайды. Абай қай дәуірде болсын құнын жоймайтын бағалы кеңесті әлі де өмірдің татымды-татымсызын таразылап көрмеген, көп дүниенің байыбына бара бермейтін жасөспірім қыз-жігітке ұғынықты жатық тілмен өрбітеді. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсеқызарлық,

жеңікқойлық, пайдакүнемдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды. Өлеңнің мағыналық бір бөлігінде жар таңдау мәселесі мен отбасылық өмірдің мәні мен кейбір қалтарысты тұстары туралы ойлар айтылады. Абай:

«Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,

Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.

Жар көңіліне бір жанын пида қылып,

Білместігің бар болса, қылар сабыр» – деп, адам бойында сыйластық, сүйіспеншілік, имандылық қасиеттер биік болғанда ғана қол жетер жай екенін аңғартады. Жігіттің жар таңдауға байыппен қарауы, жеңілтек болмауы, болашақ мәнді өмірінің кепілі екендігін баса айтады. Абай өзара сүйіспеншілік пен жарға деген ықылас, пейілді болу жайынан:

«Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,

Қоржаң суық келеді кей сасық ми», – дей келе

«Ері ақылды, қатыны мінезді боп,

Тату болса, риаз үстіндегі үй» - деп үйлесімді отбасылық ғұмырды дәріптейді. Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-ақатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Жалпы білім беретін бағдарламалар жеке адамның жалпы мәдениетін қалыптастыру және адамды қоғамдағы өмірге бейімдеу міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдау мен меңгеру үшін негіз жасауға бағытталған»[1]болуы керек екендігі атап көрсетіледі. Олай болса, бұл айтылғаннан туатын ұғым жаңа құрылып жатқан жас мемлекеттің, жаңа қоғамның әрбір жеке жаңа адамының қалыптасуында болатын мінез-құлық, адамдық қасиеттер негізі осы жалпы білім беру арқылы іске асырылады. Білім – адам баласының маңызды қасиеті. Тұлға білім арқылы өзінің ішкі табиғи мүмкіндіктерін ашып, өзіндік «менін» сезініп, сыртқы ортамен әлеуметтік қарым-қатынас орната алады. Білім – адамзаттың терең және үйлесімді дамуын бекітетін құралдардың бірі, прогрестің, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы. Білім – тұлғаның қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарады, яғни философиялық әдебиет білімді адамның рухани келбеті деп қарастырады. Білім философиясы білім ұғымын тұлғаны тәрбиелейтін, жасайтын негіз деп қарастырады. Қазіргі жүрдек және ақпараттық өркениетте классикалық білім беру парадигмасына өзгерістер енгені белгілі. Білімнің прогрессивті дамуы мен модернизациясы білімгерлердің де мазмұндық жағынан өзгеруіне ықпал етіп отыр. Бүгінгідей қауырт дамып жатқан қоғамға коммуникативті қарым-қатынастарға бейім, қарама-қайшылықты жағдайларда жол таба алатын, шұғыл шешім шығаруға қабілетті, интелектуалды,

криативті, тәуелсіз адамдарға сұраныс артып отыр. Қалай дегенде де адамзат қоғамы үшін адами қасиеттер мен тұлғалық қабілет аса маңызды екенін үнемі бағдар қылу қажет.

«Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты» мектепте пән ретінде оқылатын әдебиеттің адам өміріндегі рөлін: «Әдебиет адам баласының алуан сипаты мен байлығын көркем бейнелер арқылы суреттей отырып, өмірді эстетикалық тұрғыдан танытады. Көркем әдебиетте қоршаған орта бізге сұрыпталып, сана мен сезімге бірдей әсер етерліктей қуатқа ие болып, ең жоғарғы деңгейде көркем жинақталған әлем ретінде көрінеді. Сондықтан да әдебиеттің адамға әсері өлшеусіз», – дей келіп, жаңа адамды тәрбиелеп, қалыптастыруда әдебиеттің ықпал етудегі осы өлшеусіз күшін пайдалану үшін жалпы білім беретін оқу орындарында әдебиетті оқытуға көркем шығармаларды сұрыптап алудың бірнеше шартталғамын ұсынады. Әрине, оқылуға алынатын шығармалардың сұрыпталып алынуында оның көркемдігін және «оқушының ой-санасын, танымдық қабілеттерін, эстетикалық сезімін дамытатын, рухани байытарлық күш-қуатқа ие шығармалар» болуын талап етеді. Оған қоса осы қойылған талаптың орындалуын қамтамасыз етерлік көркем шығармалар ішінде «халқымыздың жақсы дәстүріне, әдет-ғұрпына, салт-санасына баулитын, ұлттық ізгі сананы қалыптастыруға керекті туындылар» болуын басты талаптың бірі етіп қояды [2, 3]. Осы орайда:

1) Бұл қойылған талаптардың қай-қайсысының іске асырылуында да Абай

шығармаларын оқытудың үлкен үлес қосатындығында талас жоқ.

2) Ұлттық мінез-құлықты көрсетудегі шеберлігі, сұлулықты суреттеудегі, адамның ішкі сезім, күйін берудегі ұлттық тілдің шұрайлылығы мен ерекше байлығын жарқыратып көрсету үлгісі Абайда ең жоғарғы деңгейде. Біріншіден, бұл бүгінгі тілімізді өркендету тілегіне қызмет етсе; екіншіден, бүгінгі жаңа адамды қоғамға икем өмір сүруге жетектері анық.

Білім беру жүйесінде кеңес дәуірінен жалғасып келе жатқан басты олқылық әдебиеттің тәрбиелік рөлін босатып алуымызда. Яғни мектепте, үйде баланың әр ғылым саласынан білімді болуы, одан жақсы бағалануы ғана басты талап етілуінде. Білім жүйесінің өгерісітері барлық уақытта әдебиетті оқыту үдесінен шығып отыр деуге келе бермейді. Білімді сынау жаппай тест үлгісіне көшіріліп отырған осы кезең әдебиетті оқуға, оны терең танымдық, тәрбиелек бағытта меңгеру мүдделеріне елеулі нұқсан келтіруде. Оқушылар білімнің ішкі мазмұнынан гөрі, сандық белгілерін: қай ақын қашан, қайда туды, қанша шығармасы бар, олар қашан, қайда жарияланды т.б. мәселелер көбірек есепке алынууда. Жас ұрпақтың тұлға болып қалыптасуындағы рухани байлығы екінші орынға ығыса түсті. Осы олқылықтан арылу жолында көмек етер өте құнды материал – Абайдың адамгершілік-эстетикалық шығармалары, ұлттық ерекшелікке негіздей айтылған қарасөздері екендігін ерекшелей атағымыз келеді. Мектеп бағдарламаларында әр сынып бойынша Абайдан оқылатын шығармалардың

ішінде осы қарасөздері жеткілікті ескерілмеген. Әдебиет пәнінің бүгінгі мектепте жүргізілуіне қойылып отырған талап – білімдік жағын іске асыра отырып, оның негізінен тәрбиелік мәніне ерекше көңіл аудару. Сондықтан бүгінде мектептердің басшылыққа алып отырған негізгі құжаты – бағдарлама мен мектеп оқулықтары әлі де әдістемелік жағынан көп жетілдіруді, толықтыруды қажет етеді.

Абай шығармаларында классикалық педагогикадағы тәрбиенің бес бағыты да (ақыл-ой, еңбек, адамгершілік, дене, эстетикалық) бар. Бүгінде педагогикада танылып жүрген тәрбиенің басқа да бағыттары Абай шығармаларында түгел қамтылады. Абай шығармаларындағы адамгершілік тәрбие мәселесі философиялық ойлармен қабат өріледі де, ол адам болмысындағы ғасырлар бойы зерттеу нысанынан түспей келе жатқан психологиялық мәселелермен астасады. Сол тұтастық барысында проблемалық деңгейге дейін көтеріледі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының заңы 2007ж. Білім туралы. (2017.28.12 берілген өзгертулер мен толықтырулармен)

2. Білім берудің тиісті деңгейдегі мемлекеттік жалпыға білім беру стандарты. ҚР Үкіметінің 2012ж. 23 тамыздағы №10 Қаулысымен бекітілген.

3. Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін жалпы орта білім беретін мектептің

қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11 сыныптарына арналған «Қазақ

әдебиеті» оқу бағдарламасы.– Астана, 2010. – 27 б.

4. Абай Құнанбаев. Екінші том. Өлеңдер мен аудармалар. Поэма, Қара сөздер. Алматы, Жазушы, 1995.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ «КЕМЕЛ АДАМ» ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ибраимова Л.Н. п.ф.к., доцент

Аңдатпа

Мақалада қазақ ағартушыларының шығармалары негізінде кемел адам тұлғасын қалыптастыру жайлы баяндалады. Қазіргі кезеңде елімізде әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағытталған жаңа талаптарға лайықты бәсекеге қабілетті, шығармашыл, кемел, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру жайлы айтылған. Кемел адам бейнесі жасалды.

Қазіргі кезеңде елімізде әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағытталған жаңа талаптарға лайықты білім беру жүйесі жүзеге асып келеді. Бұл оқу-тәрбие үдерісінің педагогикалық теориясы мен іс-тәжірбиесін мәнді өзгерістермен халықаралық білім беру деңгейіне жетуді көздейді.

ҚР-ның Президенті Н.Назарбаев білім саласына ерекше басымдылық беріп, жастардың білім-біліктілігін жетілдіру үшін барлық жағдай жасауда: «Қазақстан-2050» Стратегиясында: «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті - өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек...» деп, аталған бағыттардың табысты іске асырылуы ең

алдымен, тек білімнің сапасымен анықталатыны белгіледі [1].

Ендеше, қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің мақсаты - өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, қоғам мүддесіне үлес қосуда өзін-өзі белсенді етуге дайын, бәсекеге қабілетті, шығармашыл, кемел, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру.

Демек, қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын рухани бай, адамгершілік мол, қайырымды, білімді, кемел адам тұлғасын тәрбелеу мәселесі қойып отыр.

Кемел адам тұлғасын қалыптастыру бұл өте өзекті мәселе. Оның тұлғалық қасиетінің дамуы мен қалыптасуы мектепте оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаты болуы керек.

Бұл жөнінде ежелден – ақ ұлы ойшылдарымыз Әл – Фараби, Ж. Баласағұн, М.Қашқари, Қ.А. Иассауи еңбектерінен байқауға болады.

Ізгілік, қайырымдылық, мейірімділік, әділдік, шыншылдық, кішіпейілділік, имандылық, т.б. қарапайым адамгершілік құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайтынын өмірдің өзі дәлелдеуде. Жас ұрпаққа ғылыми білім берумен шектелу аз, оларды адамгершілік, рухани жағынан нағыз кемел адам етіп қалыптастыру қажеттігін қазақ ағартушылары

Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, С.Торайғыров,
Ш.Құдайбердиев, С.Көбеев, М.Дулатов,
А.Байтұрсынов, М.Жұмабаева және т.б. секілді
ғалымдардың еңбектерінде кең тоқталған.

Ертеректе, нақтырақ «кемел адам» мынадай
антықтама берілген: Кемел адам - (араб. “инсан-и
камил” – толық адам) – ақыл-ойы толысқан кісі. Діни
ілімде кемел адам – кісілікке жат қылықтардан әбден
арылып тазарған, ішкі жан-дүниесі ағарып, рухани
қасиеті артқан, мүлтіксіздіктің қалыбы мен негізіне
мейлінше жақындаған асыл адам. Кемел адамның
әрбір іс-әрекеті Алла тағалаға арналады. Ол –
адасқандар үшін темірқазықтай жол көрсетуші,
жолда қалғандар үшін – көпір, үміті үзілгендер үшін
– ашылар есік. Әр кезеңдегі ойшылдар адам атының
сақталып қалуы үшін толыққанды немесе кемел адам
болудың жолдарын іздестірген және өздерінше әр
қилы пікірлер білдірген. Бірі сол адамға лайықты
дұрыс жол бар екеніне сенсе, енді бірі адам
бойындағы қаншама сұмдықтарды көріп қорықты [2].

Кемел адам ұғымы қазақ әдебиетінде ұлы
ақындар мен Абайдан бастап сөз болып келеді. Бұл
ұғымның арғы төркіні Жүсіп Баласағұнидің “Құтты
білік” дастаны мен сопылық сарындағы
туындылардан тамыр тартады. Сопылық сарындағы
поэзияда Кемел адам ұғымы екі таным тұрғысынан
бір-біріне тығыз байланыста жырланады. Бұл
кұбылыс, әсіресе, “Құдатғу білік” дастанында өзінің
айқын белгісін аңғартып, ондағы Күнтуды (Әділет),
Айтолды (Дәулет), Огдүлміш (Ақыл) үшеуі, яғни
Әділет, Дәулет, Ақыл осы өмірге қызмет етуге
ұмтылған кемел адам бейнесінде жырланады.

Қазақ даласында тұңғыш рет мектеп ашып, болашаққа оқу-білім сәулесін таратқан халқымыздың ағартушы-педагогы, балалар әдебиетінің атасы – Ы.Алтынсариннің тәрбие саласындағы мұраларын жас ұрпаққа үлгі ету, тәрбие жұмысында пайдалану - баршамыздың парызымыз. Ол өз еңбектерінде кемел адам тұлғасын қалыптастыру жайлы өз етеді. Оның әңгімелерінің жастарға тәлім-тәрбие беруде маңызы өте зор. Ол жастарды әдептілікке, сабырлылыққа («Алтын шеттеуік»), қанағатшылдыққа («Қанағат»), мейірімділікке («Шеше мен бала»), ұқыптылыққа («Бір уыс мақта»), әділдікке («Әділдік»), еңбексүйгіштікке («Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш»), т.б. өнегелі істерге үгіттейді [3].

Кемел адам туралы ой Қазақтың ұлы ағартушысы Абай шығармаларында толық адам, жарым адам, камили инсани, толық сөздер арқылы жүйелі түрде жауәнмәртлік (көне түрік тілінде zomard – жомарт) ілімі негізінде таратылып отырады. Абайдың адамгершілік негіздері туралы ой-пікірлері жауәнмәртліктегі ақыл, әділет, рахым жайлы ізгілік ұғымдармен сабақтасып жатады. Кемел адам сипатына тән нәрсе – нұрлы ақыл, жарым адам сипатына – суық ақыл сай келеді. Нұрлы ақыл әділетсіз іске аяқ баса алмайды. Суық ақыл әділетті белден басып, ардан түсіп, өз пайдасы үшін зиянды іске көз жұмып бара береді. Абайдың «Он жетінші» кара сөзінде өзінің логикалық жалғасын тапқан сияқты. Абайдың осы сөзінде «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» үшеуі әрқайсысы өзін мықты санап, айтысып, таласып, ақыры «ғылымға» келіп жүгінеді. Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тындап болып,

айтыпты: – Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, – депті. Бірақ билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: жақсылық айтқанына жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқанына ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, – депті. Осы үшеуің бір кісідей менің айтқанымдай табыссандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен «Жүректі» жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды» – деген қорытындыға келеді. Бір қызығы «он жетінші» қара сөз бен «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңіндегі ақыл, қайрат, әділет, шафқат (жүрек) секілді басты ұғымдардың барлығы да Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігіндегі» (1039 ж.) «жауанмәрттілік» (ақыл) деп аталатын төрт түрлі кейіпкерге балама ретінде суреттелетінін байқауға болады [4].

Қазақ ағартушыларының бірі Абайды шығармаларында кемел адам сипатына тән нәрсе – нұрлы ақыл, жарым адам сипатына – суық ақыл сай келеді. Нұрлы ақыл әділетсіз іске аяқ баса алмайды. Суық ақыл әділетті белден басып, ардан түсіп, өз пайдасы үшін зиянды іске көз жұмып бара береді – деп қарастырылған.

«Қараңғы қазақ елінің көгіне өрмелеп шығып күн болуды» аңсаған әрі ақын, әрі ағартушы-педагог С.Торайғыров адамның әділ, адал кемел адам болуы

тәрбиеге байланысты, өмірдің өзгертуші, адам мінезін қалыптастырушы ұлы күш саналы тәрбиеде деп түйіндейді.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде ғұмыр кешіп, тәлім-тәрбие саласында ойлы пікірлер айтқан зиялылардың бірі – Ғұмар Қарашев. Оның адамгершілік, ел бірлігі туралы толғаныстары өз алдына бір төбе. Ғ.Қарашевтің пікірінше, жақсылық екі түрге бөлінеді: «Мұның бірі – заттық, екіншісі – моральдық, имандылық». Заттық жақсылық мұқтаж адамдарға мал беру, ішкізіп-жегізу, киіндіру... Моральдық жақсылық - әр адамның мұқтаж болған уақытында ғылым мен ағарту және тәрбиелеуге қажетті өтеу... Автор жақсылықтың қай түрін болса да қоғам өмірінен бөлек қарамайды.

С.Көбеевтің 1912 жылы жарық көрген «Үлгілі бала» атты басылымында қазақтың бай ауыз әдебиетінен сұрыпталып алынған материалдар ерекше назар аудартады. Бұл жөнінде автор: «Хрестоматияны құрастырғанда негізгі ойлаған мақсатым, көздеген нысанам – жас ұрпақты өнер-білімген, әділеттілікке, адамгершілікке үйрету еді», - деп жазады [5].

Философ, шежіреші, өз бетімен ғылым-білім биігіне жоғары көтерілген ғұлама Ш.Құдайбердиевтің жастарға ұсынған адамгершілік жолы – адамдық пен ғылымды меңгеру. Осы екі жол кісіні қиындықтан құтқарады, надандықтан арылтады, адамгершілік қасиеттерге баулиды. Адалдық пен адамдықты борышым деп сана, дүниедегі не сұмдықтың бәрі араны ашылған қу

нәпсіден, тойымсыздықтан туады деген терең тұжырым жасайды.

Қазақ ағартушыларының қай шығармаларын алып қарасақ та барлығы жастарды нағыз кемел толық адам болуға тәрбиелейді. Қазақ ағартушыларының шығармаларының тәрбиелік мәні шексіз де, шетсіз терең дүние. Оны тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін ғана емес, адам өмірінің барлық кезеңдері үшін мәнді, азаматтық тұлғаның рухани қуатының қайнар көзі іспеттес.

Кемел адам тұлғасы қалыптастыруда адам бойында мынадай қасиеттердің:

- қайырымдылыққа,
- кішіпейілдікке,
- ізеттілікке,
- мейірімділікке,
- имандылыққа,
- парасаттылыққа,
- рақымдылыққа,
- жолдастыққа,
- адалдыққа,
- қанағатшылдыққа,
- шыншылдыққа,
- әділеттілікке,
- патриоттыққа,
- ұқыптылыққа,
- жауапкершілікке,
- ынтымақтастыққа,
- өзара сыйластыққа,
- еңбексүйгіштікке т.б. үлкен рөл

атқаратындығын ерекше көрсетеді.

Халықтың өзімен бірге жасасып, өмір сынынан екшеленіп өткен, ата-бабадан мирас болған шығармалар арқылы болашақ ұрпақтың кемел тұлғасын қалыптастыра аламыз.

Жоғарыда көрсетілген пікірлерді қортындылай келе біздің ойымызша кемел адам :

- өзіндік баға беруге қабілетті;
- өзіндік танымға ие;
- өзінше пікір жүргізу мен топшылауға қабілетті;
- өзіндік реттеуге бейім;
- өзіндік дамуға ұқыпты;
- өзінің бар мүмкіндіктерін іске асыруға ұмтылатын;
- өз шешімі мен табандылығына ие, жауапкершілік пен белсенділікті бойына дарытқан тұлға деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012.№ 106 (28143) -6-7 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т.5. Алматы, 1980.
3. Құнанбаев А. Қара сөздері.- Алматы, 1993.
4. Төлеубекова Р. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика.- Алматы, 1994.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика Алматы, 2002.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ

Бапаева М.К. п.ғ.к., профессор м.а

Түйіндеме

Мақалада Абайдың шығармаларының психологиялық астарларына талдау жасалынған. Ақын мұраларын зерттеген ғалымдардың философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарастарына жүйелі жасалынған. Мақалада Абай – өлеңдері мен қара сөздерінің ең басты объектісі-адам, басты мақсаты- адам тәрбиесі екені анық көрсетілген. Адам болғанда да адамдар үшін еңбек ететін, өзі айтқандай, «ақыл, қайрат, нұрлы жүректі тең ұстайтын», жан-жақты жетілген адам яғни Абайша айтқанда, «толық адам». Ал «толық адам», «жетілген адам» дегендердің мағынасы терең философиялық, психологиялық мәнді ұғымдар. Адам, индивид, тұлға, дара тұлға адамгершілік тұрғысынан, тұлғалық тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе.

Сондай-ақ мақалада ақынның еңбектеріне талдау жасай келе, оның ой-тұжырымдарының, пікірлерінің, шығармаларының астарларында қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін көрсететін салыстырмалы кесте құрастырылған. Мәселен, кестенің бір тармағында әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани

білудің негізі деген Абайдың тұжырымы қазіргі заманғы ғылыми психологиядағы қарым-қатынас мәселесімен, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру деген ғылыми тұжырыммен астасып келуі таңғалдырады. Бұл ақынның ғұламалығының бұл бір дәлелі ғана.

Абай психологиялық көзқарастары жалпы және педагогикалық психология мәселелерімен ғана шектелмейді. Ақын туған халқының әлеуметтік жағдайымен, оның әртүрлі топтарының мінез-құлықтарына да ерекше зейін қояды.

Абай шығармаларын оқытуда жеткіншектерге ақынның «толық адам» тұжырымының мәнін түсіндіріп, осы ұғымға жету үшін қандай бала болу керек, нені мақсат тұту керек деген пікірін жеткізу жолдарын қарастырылады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау дегенді меңзейді.

Абай мұраларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда жүйелі талдау жасап, оны нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның шығармаларын түсінуде, бағамдауда және қабалдауларына жеңіл түсіп, есте сақтап, ой қорытындысын жасауға тиімді болады. Осы орайда мақалада ақын шығармашылығын бес бағытқа бөліп көрсеткен. Мәселен, бірінші бағыты ретінде Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні алынған. Одан кейін өлеңдерінің психологиялық астарлары бағытында а) өнер - білімге шақыратын

өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері қарастырылса, үшіншіден, ақынның «Ескендір», «Масғұт» поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер, төртінші бағыты деп орыс классиктерінің шығармаларынан аудармаларының психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Бесінші бағыты Абай әндерінің адам психикасына әсері деген бағыт талданады. Мақалада осы бес бағытқа қысқаша түсінік беріледі.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары анық.

Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда әрине Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде де, оқушылармен жеке-жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса жас ұрпақтың философ ақынның жайлы біленінен білері мол болатыны сөзсіз.

«Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуы тиіс» [1],- деген елбасының ойлы пікірін тірек өте отыра, жас ұрпақтың санасына халқымыздың ұлы тұлғаларын

олардың жеке тұлғаны үйлесімді қалыптастырудағы ой пайымдаулары мен психологиялық, педагогикалық көзқарастарын ғылыми негіздеп, оны оқу үрдісінде жүйелі түрде сабақтастыра отырып жеткізу-білім беру жүйесінің алдындағы жауапты міндеттердің бірі.

Абайдың психология ғылымы жайлы еңбек жазбағанымен, ғұламаның өлеңдері мен поэмаларында, қарасөздерінде адамның жан – дүниесінің қыр-сыры суреттеледі. Ақынның толып жатқан өлеңдері мен қара сөздерінен адамның психологиясын жете білуге аса зер салғандығын және оның өзін күнделік өмір үшін қажетті нәрсе деп есептегендігін көруге болады. Әлеуметтік өмірде және тұрмыста дұрыс қарым-қатынас жасау, өзара әрекеттесу, түсінісу, бағалау - осылардың бәрі де Абай түсінігінде, адамдардың психологиясы мен мінездерінің ерекшеліктерін тани білуді талап етеді.

Қазақ халқының ұлы философы Абай шығармаларын филология, философия, педагогика ғылымы саласының мамандары жан-жақты зерттегені анық. Ақынның мұраларын мәселен, әдебиет саласында М.Әуезов, М.Ғабдуллин, М.Мырзахметов, А.Қыраубаева, А.Көбесов сынды ғалымдар зерттесе, философтардан Ғ.Есім, Ж.Әбділдин, М.Орынбеков, Б.Бейсембаев және т.б. өз еңбектерінде ақынның дүниетанымының көздері, адам философиясы, этика мен этикасы, әлеуметтік, азаматтық ойларын, оның шығармасындағы адам мен адам болмысы, өлең сөздегі шеберлігі мен даналығын философиялық тұрғыдан қарастырса, Абайдың педагогикалық көзқарастырына қатысты жинақтаған материалдарда

оны оқыту мен тәрбиелеуде қолдануға қатысты бағыттары белгіленеді.

Абайдың психологиялық көзқарастарын психология ғылымы саласында Ш.Әлжанов [2], Т.Т.Тәжібаев [3] сынды ғалымдар зерттеулер жүргізген. Т.Тәжібаевтың тұжырымдауынша «... Абай тек қана асқан кемеңгер ойшыл ақын ғана емес, сонымен қатар ірі философ, психологиялық білімдер жүйесін насихаттаумен айналысқан ғұлама. Ол ұлттық психологиялық ұғымдардың негізін қалады...» деп түйіндейді. Бұдан кейінірек Абайдың психологиялық көзқарасы туралы профессор Қ.Б. Жарықбаев[4]та терең зерттеулер жүргізіп, сындарлы пікірлерін айтқан.

Абай тұжырымдарының ауқымы мен тереңдігі оның әлем психологтарының еңбектерімен таныс болғандығын айқын дәлелдейді. Нақтырақ айтсақ оның, психологиялық көзқарастары Аристотель, әл-Фараби көзқарастарымен астарласып жатады. Оның таным процесіне байланысты материалистік – түсініктері, аллаға сену мен жанның мәңгілігі туралы ұғымдармен араласып отырады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Көк тұман – алдындағы келер заман» т.б. өлеңдерінде ойшыл ақын адамның тәні ғана өледі, ал жаны ешқашан да өлмейді деп тұжырымдайды.

И.Р. Халитова Абайдың педагогикалық пікірлерін жас буындарды оқыту және тәрбиелеуде қолдануды философиялық-психологиялық-педагогикалық тұрғыдан, теориялық маңызын аша отырып, оқу –тәрбие практикасымен

байланыстырып бүгінгі күн талабына сәйкестендіруге арналған еңбектер жоқ дейді[5].

Педагог-ғалым өз зерттеулерінде Абай шығармаларын оқытуда оның «толық адам» болу үшін қандай бала болу керек деген пікірін оқытушыларға жеткізу жолдарын қарастырады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау-деп біледі.

Біз баланы, «кішкене, түсінбейді, ұқпайды»-деп оларға жеңіл-желпі сөз айтып, жеңіл-желпі істер орындатамыз. Жеңіл іс-дегенім, ойланбай орындай салатын шаруа. Баланың күшіне тимейтін бірақ ойлап істейтін жұмыс қана тәрбиелік ықпал етері хақ. Сол секілді бала кезден, сөз ұғарлық болған шағынан «ақылды сөз» тындатып өсірген бала оны бірде болмаса бірде ескереді. Ал ондай сөзді естімеген баланың есіне алары да шамалы. Шығыс, батыс ғұламалары, бала шағынан жақсы, жағымды әсер алып өскен баланың жан дүниесінің бай, таза болатынын білген және өз еңбектерінде осыны айтқан. Осы пікіріміздің жетегінде біз де оқытушыларға Абайдың ақылды сөздерін ертерек білсе деген ойдамыз» - деп тұжырымдайды ғалым.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары сөзсіз.

Ақынның еңбектерін оқып, таныса келе, оның ой-тұжырымдарының қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін байқауға болады. Оны төмендегі беріліп отырған кестеден көруге болады

Кесте-1

	Абай түсінігі	Қазіргі заманғы ғылыми психологияның тұжырымы
	Өлең мен ән (поэзия) адамның жан дүниесіне әсер етудің керемет құралы болып табылады, ол үшін ақын адамдардың психологиясын жақсы білуі керек.	Оқу пәндерінің мазмұнына, яғни оқулықтарға іріктелініп енгізілген поэтикалық шығармалар балалардың таным процестерін ақыл-ойын дамытуды сатылап қалыптастыратындай жүйеге негізделеді.
	Балалар психологиясын жете білу керек, оларды оқыту, тәрбиелеу ісі балалар психологиясының ерекшеліктерімен санаса отырып құрылуы тиіс.	Оқыту және тәрбиелеу мәселелері, оқу әдістемелік құралдар, оқу бағдарламаларының мазмұны балалардың жас ерекшелігін ескере отыра құрылады.
	Әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани білудің негізі	Қарым-қатынас барысында қатынасқа түсу үшін тек мәліметпен алмасып және өзара түсінікке қол жеткізумен шектелу жеткіліксіз, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру да маңызды.

Абай шығармаларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда талдау жасап, нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның мұраларын

түсініп, жүйелі ойлаудың қалыптасуына негіз болады. Мәселен, ақынның шығармаларын төмендегідей бағыттарға бөліп оқытуға болады:

1. Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні;

2. Өлеңдерінің психологиялық астарлары: а) өнер -білімге шақыратын өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері.

3. Поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер “Ескендір”, “Масғұт”

4. Аудармаларының психологиялық ерекшеліктері: (М.Ю. Лермонтовтан, А.С. Пушкиннен, Буниннен т.б.)

5. Абай әндерінің адам психикасына әсері.

«Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні» бағыты бойынша жеткіншектердің ақынның ғақлия сөздеріне талдау жасатып, өз түсініктерінің қалыптасуына ықпал жасау, сөйтіп адамның тұлға ретінде жетілуі сияқты маңызды жайттарға назар аударту. Мәселен, Абай бала мінезінің қалыптасуы жөргектен басталатынын айта келіп, бұл жөнінде «Жетінші сөзінде» былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады... Біреуі - білсем екен демекілік ... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» тұжырымнан жақсы байқалады. Абай бала психологиясының басты ерекшелігі – білуге құштарлық деп есептейді. Баланың жеке басының ерекшеліктері жайлы айтқан

психологиялық пайымдаулары өзінің ғылыми тереңдігімен ерекше бағалы.

Өзінің «Он бесінші сөзінде» ақын адам баласы алдына мақсат қоймайынша өмір сүруі мүмкін емес деп көрсетеді. Ақылды адам құмарлықтың айтарлықтай жақсы, пайдалы мақсатын дұрыс тауып алса, соны меңгеруге, игеруге, соған қолын жеткізуге тырысады, мақсатқа жету жолындағы күрес пен іздену дәуірі адам өмірінің ең таңдаулы, таптырмайтын кезеңі болып табылады. «Ақымақ адам өмірден өзіне орын таба алмайды».

Абай «Он жетінші сөзінде» ақын ақыл, сезім және қайрат арасындағы тартыс арқылы адам мінезінің қарама-қайшылықтарын түсіндіреді. Егер осы үшеуінің бір адамның бойынан табылса, онда адам жаны таза, әр істі адалдықпен, ақылмен шешіп, қандай жағдайда да қайраттылық танытып, бойкүйездікке салынбай жігерлі көрінеді деп ой түйіндейді.

Ақынның «Отыз бірінші сөзінде» ес туралы пікірлері ғылыми психологиядағы ес процесінің мазмұнымен үндесіп келетіні таңғалдырады. «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек: екінші – сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ой кеселді нәрселерден қашық болу керек егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, иә бір қайғыға салыну, иә бір нәрсеге құмарлық пайда

болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер», - деп жазды. Бір нәрсені есте сақтау, ренішті, қуанышты көңіл күйлерін тану барысындағы естің маңызы жайлы айта келіп, адам «...сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек», - деп түйіндейді.

“Отыз жетінші” қара сөзінде Абай жеке тұлғаның бойындағы психологиялық қасиеттерге тоқталады. Онда ғибрат сөздердің мәні, мағынасы адамның күнделікті ісінде әр кез есінде тұтатын ұлағаты мол, тағылымды сөздер. Мәселен, адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес; көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады; әкесінің баласы - адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың; дүниеде жалғыз қалған адам - адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды; Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек - қайратсыздық; Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де ауызынан қара қан ағызса, домбыт мақтаншақ я қорқақ; Биік мансап - биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жаман дос - көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса іздеп таба алмайсың т.б.

Абай «толық адам» болудың бір белгісі- ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау деп біледі. Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде де, оқушылармен жеке- жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса құба-құп.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Абай тойы (Ұлы Абайдың 150 жылдығындағы сөзінен)/Егемен Қазақстан. Тамыз.1995
2. Әлжанов Ш. Абайдың педогогика туралы көзқарасы. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы «Рауан» 1994
3. Тәжібаев Т. Абайдың психологиялық көзқарастары. Алматы. «Қазақ университеті» 2010. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. 266-296бб
4. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. Алматы «Қазақ университеті» 1998. 185б
5. Халитова И.Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу процесіне ендіру мәселелері. Алматы, Қазмемқызпи. 2005. 158 б

АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕГІ «КӨЛЕҢКЕ» АРХЕТИПІ

М. Оразбек

Ф.э. докторы, профессор

ТҮЙІНДЕМЕ

Көлеңке – адамдар мен жан-жануарлардың, қоршаған ортадағы пішіні бар кез-келген заттар мен нәрселердің жарық түскен кездегі күнгірт, көмескі сұлбасы. Көлеңкенің өзіне тән формасы бар. Бірақ сұлбаның пішіні уақыт қозғалысына қарай өзгеріп отырады. Сондықтан өнер дүниесінде, көркем әдебиетте, психология және жаратылыстану ғылымында көлеңкенің өзіндік философиялық мәні бар. Ал әдебиетте көлеңкенің аллегориялық, метафоралық және ауыспалы мағыналары жеткілікті. Сондай-ақ адам санасында «көлеңке» архетипі әр түрлі образға ие. Көлеңке өмірдегі нәрселердің, оның ішінде адамдардың да күн түспейтін жағындағы көмескі сұлбасы болғандықтан, шындықтан алыстау, жұмбақ, құпия жақтарымен қатар, тұрлаусыздық пен тұрақсыздықтың символы ретінде де ұғым қалыптасқан. Күнді бұлт басқанда көлеңке де жоғалады. Абай бұл туралы: «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың» дейді.

Көлеңке күн батып бара жатқанда ұзарады. Көркем әдебиетте адам өмірінің қартайған шағын ұзарған көлеңке деп метафоралық ұғымда бейнелейді. Оған дәлел ретінде Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» өлеңін алуға болады.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,
-деп қызарып күн ұясына батып бара жатқан
уақытты бейнелеген сияқты болғанымен, келесі өлең
жолдарында:

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,

Ақын кешқұрым, бейуақ мезгілді айтқанымен
адам өмірінің егделеп, «күңгірт, сұрғылт» тартқан
шағын:

Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.

—деп, артында қалдырған өнегелі ізің де жоқ,
әбден тапталып, талайлар жүріп келген «қу
соқпақтан» өзге ой тоқтататын ештеңе жоқ «елес»
кана қалғанын анық бейнелейді. Жалпы әлемдік
әдебиетте көлеңке әр түлі символдық ұғымдармен
суреттелді. Соның бірі «елес» (призрак) образы.
В.Дальдің сөздігінде көлеңкені күннің жарығы
түспейтін «бұлыңғыр» деп түсіндірумен қатар,
адамның «елесі» деп те түсіндіреді. Абай да адамның
өлер шағында ойға алғаны тек өкінішті өмірінің елесі
екенін:

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.

Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке. —деп, қанша қармансаң да
өткеніңнен «керекке жарайтын нәрсе» таппай, бүкіл
өмір бойы өзің жиған «умен» уланып өмірден өтесің
дегенді меңзейді.

Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде,
Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегісінде де

көлеңкенің адамның екінші жартысы, көлеңкелі жағы үнемі қаралық жасап, өзінің өліміне алып келетінін түспалдайды.

«Көлеңке» архетипі жалпы адамзат баласының санасына тән ұғым екені батыс ойшылдары К.Г.Юнг пен Э.Нойманн еңбектерінде айтылған болатын. Сондай-ақ көлеңкенің магиялық күші туралы жан-жақты зерттейді. Яғни, адам санасы іштей екіге жарылып, екінші «көлеңкелі» жағының адамды бейсаналы түрде жаулап алатынын психоаналитикалық тұрғыда зерттелді. Демек, Абай шығармасы әлемдік оймен сабақтасатынына көз жеткіземіз.

Әлемдік философия ғылымында ғалымдар архетип ұғымының бастау көзін көне грек ойшылдары Платон, Сократ еңбектерімен тығыз байланыста қарастырады.

Архетип дегеніміз адам санасында сақталып келе жатқан бастапқы образ. Философиялық сөздікте: «грекше арғы, бастапқы образ деген мағынаны береді. Кейінгі антикалық философияда (*Филон Александрийский т.б.*) бейне, идея» [1.] деп түсіндіреді.

Бұл ұғымды философиялық категория ретінде жандандырған швейцариялық ғалым К.Юнг[2.]. Ол Филон, Цицерон, Плиния еңбектеріне сілтеме жасай отырып, адам санасындағы туа біткен алғашқы кескіндердің өмірде әртүрлі жағдайлардың (қайғы, қорқыншы сезімдері, аландаушылық немесе шығармашылық қиял, фантазия т.б.) әсерінен жанданып белгілі бір образдарға айналуы деп түсіндіреді. Ендеше, архетип көркем әдебиетке,

ақын-жазушылардың шығармашылығына тікелей қатысты екенін байқаймыз. Шығармашылық психологиясын зерттеуші ғалымдар көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адам баласының жаратылысында туа біткен кескін, бейнелерден іздейді [2.]. «Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура, бұл тарих қойнауында пайда болып, үнемі қайта туындап отыратын процесс барысында творчестволық фантазияның [шығармашылық қиял] өзін-өзі танытуы»[2, 26].

«Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді» [3,50]. «Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген “жұмбақ” күйін, оның творчестволық тұлғасындағы “архетип образдардан бастау” алып, соның ырқында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды *кейіпкерінің бейсаналық ырқында* суреттеп кететінін түсіндіріп берген» [3,51]. Көркем өнер дүниесінің ішінде, әсіресе әдеби көркем шығарманың табиғаты күрделі, психологиялық қатпары өте терең, адам баласына жұмбақ болып келетін өнердің айрықша бір түрі. Сондықтан да психолог ғалымдар көркем шығарманы туғызушы автордың психологиялық қырларын ашып, автор тұлғасының шығармашылық ерекшеліктерін

[особенности] анықтауға ұмтылды. Шығармашылық тұлғаны анықтау үшін оның шығармасында суреттелген образдарды психологиялық жағынан зерттеуге тура келеді. Бұл туралы ХХ ғасыр басында Ж.Аймауытов: «Адамның жан құбылыстарын зерттеп, таныс болу үшін сол шығармалардағы кейіпкерлердің [тип] бастан кешірген халдерін бақылау керек»[4,263 б.]деп түсіндіреді. Ендеше жазушы шығармасында бейнеленген образдың архетипіне үнілу арқылы көркем шығарманың идеясын, авторлық позициясын айқындаймыз.

Адамзат санасында бағзы заманнан келе жатқан ұжымдық архетиптер бар. Солардың бірі көлеңке архетипі. Бұл архетип қазақ санасына да тән.

Көлеңке – адамдар мен жан-жануарлардың, қоршаған ортадағы пішіні бар кез-келген заттар мен нәрселердің жарық түскен кездегі күңгірт, көмескі сұлбасы. Көлеңкенің өзіне тән формасы бар. Бірақ сұлбаның пішіні уақыт қозғалысына, күн сәулесінің түсуіне қарай өзгеріп отырады. Сондықтан өнер дүниесінде, көркем әдебиетте, психология және жаратылыстану ғылымында көлеңкенің өзіндік философиялық мәні бар. Ал әдебиетте көлеңкенің аллегориялық, метафоралық және ауыспалы мағыналары жеткілікті. Сондай-ақ адам санасында «көлеңке» архетипі әр түрлі образға ие. Көлеңке өмірдегі нәрселердің, оның ішінде адамдардың да күн түспейтін жағындағы көмескі сұлбасы болғандықтан, шындықтан алыстау, жұмбақ, құпия жақтарымен қатар, тұрлаусыздық пен тұрақсыздықтың символы ретінде де ұғым қалыптасқан. Күнді бұлт басқанда көлеңке де

жоғалады. Абай бұл туралы: «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың» дейді.

Әлем әдебиетінде көлеңке архетипі туралы шығармалар өте көп. Әлемге танымал жазушы Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» («Тень») ертегісі, Е.Шварцтың «Көлеңке» («Тень») атты ертегілік пьесасы бар болса, А.Шамиссоның «Петер Шлегельдің таңғажайып тарихы» деп аталатын фантастикалық ертегісі, Э.М.Ремарктың «Жұмақтағы көлеңке» («Тени в раю»), А.Камюдің «Чужой» романдары баршаға мәлім. Тіпті осы ХХІ ғасырдың басында да шетел жазушылары бұл тақырыптан бас тартқан емес. Испан жазушысы К.Руис Сафонның «Желдің көлеңкесі» («Тень ветра»), Д.Робертстің «Шантарам. Тень горы» романдары жарыққа шықты.

Орыс жазушылары мен ақындарының да бұл тақырыптың айналасында жазған шығармалары аз емес. ХІХ ғасырда әйгілі орыс ақындары К.Н.Батюшковтың «Досымның көлеңкесі» («Тень друга»), М.Лермонтовтың «Силуэт», «Я видел тень блаженство, но вполне...», «Я жду ее в сумрачной равнине», «Как жизнь скучна, когда борня нет» т.б. бірақатар өлеңдері, Л.Н.Толстойдың «Ит және оның көлеңкесі» мысалын атауға болады. ХХ ғасырдағы орыс жазушысы Н.И.Сладковтың «Көлеңке» («Тень») деп аталатын ертегісі бар. Демек, әлемдік әдебиетте көлеңке туралы философиялық ұғым-түсінік әрбір халықтың дүниетанымына сәйкес көркем шығармаларында өзіндік образдар мен кескінге айналған.

Көлеңке ұғымына байланысты қазақтың мақал-мәтелдері, тұрақты тіркестері де бар. «Қоян көлеңкесінен қорқады», «қорыққанға қос көрінеді» деген мәтелдермен бірге «көлеңкесінен қорқу» деген тұрақты тіркесті кездестіреміз. Аталған мысалдарда көлеңкенің қорқыныш ұғымымен байланысты екеніне көз жеткіземіз.

Бұл ұғым – әлемдік философияда жалпы адамзатқа ортақ түсінік. Неміс зерттеушісі, К.Юнгтің шәкірті Э.Нойманн «Өнер және уақыт» («Искусство и время») еңбегінде: «Дүниеде тұрақтылық бұзылған кезде, адамды қашып құтылмастай тозақ жалмайды (человека неизбежно пожирает *nigredo*) қараңғылық және хаос (*prima materia*), және әлемде екі архетиптік кескін: Сайтан (Дьявол) мен қаһарлы Ана билік орнатады. Сайтан (Дьявол) – бұл көлеңке, жауыздық, депрессия, сөніп бара жатқан жарық, өршеленген үйлеспеушілік (отчаянная дисгармония)» [2,177] деп көлеңкені «қараңғылық, жауыздық, депрессия» сияқты адамға үрей туғызатын ұғымдармен қатар атайды. Осы қорқыныштың өнер адамдарында, олардың шығармаларына әсерін: «Егер суретшілер туралы айтатын болсақ, соңғы алпыс жылда атақ-даңқы шыққан бірнешеу ғана: Сезан, Ван Гог, Гоген, Руссо, Мунк, Клее, Матисс, Шагал, Пикассо – тарихта бұлардан өзге ештеңе болған жоқ. Бұлардың әрқайсысы өздерімен тұтас әлемді танытты, әрқайсысы өздеріне тән жанқиярлықпен жалғыздықта өз бастарына төнген хаосты жеңіп шықты немесе осы хаосқа форма берді. Біз бүгінде нәтижесіздік, түңілу мен индивидуумның (тұлғаның) қараусыз, керексіз қалғаны туралы жиі еститініміз кездейсоқ емес.

Суретшілерге тән бұл сенімсіздік, тамырынан жұлынып қалу және әлемдік қираудың қорқынышы композиторлар мен ақындарға да тән» [2, 176-177] деген тұжырым жасайды.

Қазақ әдебиетінде Абай да «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса;

-деп қызарып, ұясына батып бара жатқан беймезгіл уақытта ұзарған көлеңкеге айналған ақын мағынасыз тіршіліктен ешбір мән таппайды. Көлеңке күн батып бара жатқанда ұзарады. Абай адам өмірінің егделенген шағын ұзарған көлеңке деп метафоралық ұғымда бейнелейді.

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,

-деп, сырласарға қара таппай, өзінің де құр сұлдері қалып, «көңілі күңгірт» тартып, көлеңке болып, беймезгіл уақытпен сырласады.

Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.
Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.

-деп, әбден тапталып, талайлар жүріп келген «қу соқпақпен» өзі де жүріп келгендіктен, ел ішінің бұзылуынан, заман адамының мың құбылған мінезінен, нәтижесіз істерінен түңіліп, байлауы жоқ босқа кеткен уақытына, артта қалған өкінішті өміріне «ой жібереді».

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап,

Себеді сорлы жүрекке. –деп, қанша қармансаң да өткенінен «керекке жарайтын нәрсе» таппай, бүкіл өмір бойы тартысып, таласып жиғаның «у» болып, сол «уыңмен» «сорлы жүректі» улайсың дейді. Адам ағзасындағы тіршілік көзі – жүрек. Қу тіршілікте азап көретін де адамның жүрегі дегенді меңзейді.

Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде, Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегісінде де көлеңкенің адамның екінші жартысы, көлеңкелі жағы үнемі қаралық жасап, өзінің өліміне алып келетінін түспалдайды. Г.Х.Андерсен шығармасына ыстық өлкеге алыстан келген ғалымның күні бойы ешқайда шықпай қайырымдылық, сұлулық, жақсылық, махаббат туралы жазып, дәлелдеп,зерттеп жүргенінде жанынан бір елі қалмай жүрген көлеңкесімен болған оқиға өзек болады. Абайдың «ұзарған көлеңкесі» сияқты ғалымның да көлеңкесі кешқұрым балконға даланың ауасымен тыныстауға шыққанда сөйлеседі. Андерсеннің кейіпкері көлеңкесін қуып жібереді. Арада көп уақыт өткенде көлеңкесі адам кейпінде қайтып оралады. Қайдан келгенін сұрағанда ол көрші үйдегі поэзиядан келгенін жеткізеді.Құлпырған, көңілді көлеңке поэзияның соншалықты асқақ, жоғары көңіл-күймен өмір сүріп жатқанын да баяндайды. Ендігі жерде адамзат үшін еңбек жазып, жүдеп-жадаған ғалымды азғырып, өзімен саяхатқа ертіп алып, өзінің көлеңкесіне айналдырады. Ендігі жерде ғалым өзі көлеңкеге айналып, ал көлеңкесі мұның әміршісіне айналды. Ханшайыммен көңіл

жарастырған көлеңке оны мәңгіге өзінің тұтқыны еткісі келеді. Шындықты айтқысы келген ғалым көлеңкесінің құрбаны болады. Адамзатқа арнап жазған қайырымдылық, сұлулық, жақсылық, махаббат туралы дәлелдері өзінен өзге ешкімге керегі болмай қалады. Абай да өзінің айналасына айтқан ойлары туралы былай дейді:

Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой.

Қара сөздері мен өлендерінде, поэмаларында Абай адам өмірінің мәні туралы, оқу, білім, өнер, еңбек, махаббат, имандылық, сұлулық туралы жеріне жеткізе жырлады. Бірақ сол ойларын өзіне қайтып келген «ұлыған, адасқан күшікке» балайды. Еліне арнаған ұлы ойлары жетімсіреп, «адасқан күшік секілді» болған ақынның жан-дүниесі құлазыған жалғыздықта күй кешіп, ұзарған көлеңкеге айналған ақын образын көреміз. Халқының отаршылдық қамытын кие бастағаны, «бас басына би болып», елдің өз билігі өзінен кете бастағаны ақын жүрегіне у болып құйылды деуге әбден болады. Жалпы әлемдік әдебиетте көлеңке әр түлі символдық ұғымдармен суреттелді. Соның бірі «елес» (призрак) образы. Абай да адамның өткені, артындағысы тек өкінішті өмірінің елесі екенін,

Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

-деп, тіршілікте текке әуре болудың қажеті жоқ деген байламға келеді.

Орыс зерттеушісі Н.Г.Урванцева «Зеркала как принцип поэтики в русской детской литературе XX века» (Казань, 2015) еңбегінде «көлеңкенің адамның

екінші жартысы (двойник) немесе елесі, кескін сұлбасы» [5,] деп түсіндіреді. Қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесі осы сарынға құрылған. Жазушы біреумен дауласады. Сөйтсе ол өзінің екінші жартысы немесе елесі болып шығады. Андресен мен Абайда да көлеңке елес пен адамның екінші жартысына айналады. М.Бахтин әдебиеттегі мұндай құбылысты: «Айнадағы адам. (Человек у зеркала) Бұл құбылыстың қиындығы (қарапайым болып көрінуінде). Оның элементінде. Жай ғана формуласы: мен өзіме басқа біреудің көзімен қараймын, өзімді басқаның көзқарасымен бағалаймын. Бірақ бұл қарапайымдылықтың астарында өзгеше қиындық бұл оқиғаға қатысушылардың (олар көптігі) өзара қарым-қатынасы. Менің өзіме сыртқы бейнем қалай көрінеді. Мен өзім туралы ойлағанда, өзімді өзіме қалай көрсете алам» [6,241] деп адамның өзіне айнадан қарағандай, өзінің жан-дүниесіне үңілуі деп түсіндіреді. Ендеше, көркем шығарма мазмұнына арқау болған көлеңке кескіні де кейіпкердің өз жан дүниесіне үңілуі, айнадан көргендей өз бейнесіне өзге біреудің көзқарасымен қарауы деген байламға келеміз. Л.Н.Толстойдың «Ит және оның көлеңкесі» мысалында сүйек тістеген иттің судан өз бейнесін, суға түсіп тұрған көлеңкесін көріп, аузындағы сүйегін тастай салып, судағы иттің сүйегін алам деп суға батып кеткен мысалы да көлеңке архетипінің жазушы шығармасында өзгеше образға ие болғанын көрсетеді. Н.И.Сладковтың «Көлеңке» ертегісінде де әсем табиғат аясында аюдың өз көлеңкесімен алысқан сәтін суреттейді. Демек әдебиетте көлеңке

тек адам образына ғана қатысты бейнеленбейді. Ол жан-жануарлар туралы шығармаларда символдық бейнеге айналады.

А.Байтұрсыновтың «Кісі мен көлеңке» мысалында өзінің көлеңкесін қанша қуса да жете алмаған ессіз адамға біраздан соң «әуре болып, неге кудым» деп ой түседі. Сол кезде мұның артынан көлеңкесі өзі қуады. Бұл жерде ақын адамның басына «қонатын бақты» осы көлеңке кейіпінде көрсетеді. Бақ адамның басына қашан қонатыны және қай кезде кететіні белгісіз. Бақ – ол да жұмбақ құбылыс. Бақ қонақтап бір жерде тұратын, тұрмайтыны белгісіз. Ол да адамның ақылы мен hareketіне байланысты. Демек көлеңке архетипі көптеген ұғымдармен байланыста қаралады. Әдебиеттегі «айна мифологемасымен», дьявол, сатана мифологиясымен, елес, аруақ (призрак) немесе түрлі күштер мотивімен, көлеңкенің магиялық күші туралы, жұмбақ, құпия жаратылыс, көмескі сұлба ұғымдарымен және адамның іштей екіге жарылуы (раздвоение личности) сияқты бейсаналықпен байланыста қарастырылады. Қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың ортасында С.Бақбергенов «Адам және көлеңке» деп аталатын роман жазды.

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі ғасырлар бойы өз жалғасын табуда. «Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті» деп аталатын ұжымдық жинақта академик, абайтанушы З. Ахметовтің «Абайдың адам мен қоғам жайындағы концепциясы қазақ топырағындағы жаңа концепция, Абай адамды белгілі қоғамдық өмірдің жемісі, нәтижесі ретінде қарады, оның қимыл-әрекетін, психологиясын,

моральдық келбетін өмірге, әлеуметтік тұрмысқа байланысты көріп, бағалап-бейнеледі» [7,356] деген тұжырымына ден қоямыз. Абайдың көлеңке архетипін негіз еткен шығармасы әлемдік әдебиеттің көтерген мәселесімен үндестік тапқан.

«Көлеңке» архетипі жалпы адамзат баласының санасына тән ұғым екені батыс ойшылдары К.Г.Юнг пен Э.Нойманн еңбектерінде айтылған болатын. Сондай-ақ аталған ғалымдар көлеңкенің магиялық күші туралы жан-жақты зерттейді. Яғни, адам санасы іштей екіге жарылып, екінші «көлеңкелі» жағының адамды бейсаналы түрде жаулап алатынын психоаналитикалық тұрғыда зерттелді. Демек, Абай шығармасы әлемдік оймен сабақтасатынына көз жеткіземіз.

Көлеңке архетипі әлем әдебиетінде күні бүгінге дейін көркем шығарманың өзегіне айналып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983.

2.Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – 304 с.

3. Оразбек М.С. Автор және шығармашылық процесс. – А.: Атамұра, 2006, -488 б.

4. Аймауытұлы Ж. Психология. – А.: Рауан, 1995. – 312 б.

5. Н.Г.Урванцева «Зеркала как принцип поэтики в русской детской литературе XX века» <https://books.google.Қаралды> 13.03.2018.

6.Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Азбука, 2000. – 336с.

7. Сариев Ш. Абай дәстүрі және тәуелсіздік кезіндегі қазақ лирикасы // Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: «Арда», 2009. – 392 б.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ

Ақжолова Ақтоты Төлеумұратқызы
Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Эльмира Уайдуллақызы PhD доктор

Мақалада фольклордан балалар поэзиясына көшкен жанрлар нақты мысалдармен талдана келіп, фольклорды қазақ ақындарының пайдалану тәсілдері айқындалады. Балалар поэзиясының ұлттық фольклорлық дәстүрмен сабақтастығы, өзара ұштасып жатқан қырлары қарастырылады. Қазақ ақындарының ертегі жанрына дендеп кіріп, ондағы мифтік сюжеттер мен мотивтерді қалай пайдаланғандығы туралы айтылады.

Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы шығармашылық ізденуден туындаған дәстүр. Бұл дәстүр ертегіге фантастика, қиял, образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалардың әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Мақалада көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы туралы сөз болады. Ақын туындысының басынан бастап-ақ халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық

аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Толағай туралы мифтің этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болу себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты–суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады.

Ақын байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екендігін ескерген. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске алады.

Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр –екі тау атты»

атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз. Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну – архайкалық дүниетанымға тән құбылыс.

Мақалада қазақ ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының қырлары айтылады. Өйткені ертегілер ең алдымен балалар жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Мақала авторы фольклорлық мифтік сюжеттер мен мотивтерді балалар әдебиеті өкілдерінің өз шығармашылықтарында тиімді пайдалана білгендерін нақты мысалдар келтіре отырып тұжырымдайды.

Адам үшін баласынан жақын, баласынан артық нәрсе жоқ, сол себепті халық қай ретте де ұрпағынан аяңған емес. Сондықтан халық мұрасы – халық шығармашылығының үлкен бір арнасының балаларға арналған өлең-жырлармен, ертегілерден құралуы тегін емес. Бүгінгі балалар поэзиясы да фольклор үлгілерімен жанды байланыста, біте қайнаса қалыптасты, оның түп тамырынан қол үзбей, қанаттаса, тәжірибе бөлісе ержетті. Қазақ балалар әдебиетінің жанрлық құрамының қалыптасуына көз жүгіртсек, балалар поэзиясының тұрақты үлгілері – бесік жыры, тұсаукесер, санамақ, өтірік өлеңдер,

аныз, ертегі формасында көптеп кездесетіндігін байқау қиын емес. Ал, алғашқы жазба поэзия үлгілері де халық әдебиетінен тамыр тартып, нәрленгендігі шүбәсіз. Міне, осы – халық әдебиеті негізінде қалыптасу мен фольклорды философиялық ойға баспалдақ ету аралығында қазақ балалар поэзиясы жүріп өткен күрделі жол жатыр. Өзінің қаз тұрып, қалыптасу, өсіп-өркендеу жолында фольклор астарынан шығып, марқайып, ірі көркемдік табыстарға қол жеткізді. Бай, мәуелі қазақ әдебиетінің іргелі саласы балалар әдебиеті десек оның өзі іштей поэзиялық және прозалық нысандар болып бөлінеді. Поэзия – балалар әдебиетінің өрісті, өркендеген тармағы. Балалар поэзиясы ХХ ғасырда өзіндік стилін қалыптастырып, көкке бой созған бәйтеректей өсіп, өркендеді. Әсіресе, 1920-1990 жылдар аралығында фольклорды өзіне үлгі ете отырып, дидактикалық сарыннан біртіндеп қол үзіп, баланың жаттап алуына оңай, нағыз балалар поэзиясына айналды. Фольклор қазақ балалар әдебиетінің дамуы мен қалыптасуының құнарлы негізі бола отырып, жалпы әдеби үрдістің дамуына да оң әсерін тигізді, әдебиеттің барлық жанрлары мен түрлерінің өркендеуіне де өріс аша алды.

Ақындар халық мифтерін өздерінің талғам-танымына бағындыра өндейді, ұштайды. Бірақ оқиғаның ішкі сүйегін көп өзгеріске ұшыратпай сақтайды. Көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы. Ақын туындысының бастапқы жолдарында:

Ел аузында ертеректен,
Ертеқ болған қызық көптен,

Бір әңгіме есімде бар
Айтып соны баяндайын[1, 35 б.], -
деп халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Поэма басында балаларды еліктіру, қызықтыру үшін әдейі «ертек болған» десе, одан әрі:

«Ерінбейін, аянбайын,
Тыңдау үшін кел, балалар, -

деп шығарманың жас балғындарға арналғанын байқатып өтеді [1]. Сол себепті бұл туындының баяндау стилі жеңіл, өлең өлшемі 7-8 буынды, көлемі шағын, жатық оқылады. Ең бастысы, жас оқырмандарын шаршатпайды да жалықтырмайды.

Фолклортанушы Ш.Керімнің зерттеуіне қарағанда, Толағай туралы мифтердің ертеректе хатқа түсіп, жарияланған төрт нұсқасы мәлім: Бірінші нұсқа «Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 29 санында, екіншісі осы газеттің 1890 жылғы 19 санында, үшіншісі Дм. Львовичтің «По киргизской степи. Путывые очерки» (Петерград, 1914) атты кітабында басылса, ал соңғы өзгешелеу нұсқасын зерттеуші Г.Н.Потанин жазып алған [2].Толағай туралы мифтің этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болуы себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады.

Ғалым А.А.Криничнаяның пікіріне құлақ түрсек: «Нередко великаны выступают как демиурги. О локальных преобразованиях ландшафта, совершаемых великанами, повествуется в восточнославянских мифологических преданиях... Образ великана в фольклорной традиции в силу его полистадиальности и полисемантической чрезвычайно противоречив, и потому стихийные деяния названного персонажа отнюдь не исключает целенаправленных, осознанных действий» [3, 145 с.]. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты – суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады. Ел игілігі үшін мерт болады.

Ғалым Ш.Керімнің сөзімен айтсақ: «Толағай образы рухани жағынан көне грек әдебиетіндегі Прометей бейнесімен туыстас. Прометей қалың көпшілікке жарық әкеледі, от ұрлап, тәңірінің қаһарына ілінеді. Зевс оны тасқа шегелеп тастайды. Ал Толағай елді қуаңшылықтан құтқарады, қарымен, бұлтымен қоса тау арқалап әкеліп, елді жаңбырға қарық қылады, өзі тау астында қалып қаза болады. Әлемге әйгілі «Прометей» туралы трагедия гректердің көне мифтік ұғымдарының негізінде дүниеге келген еді. Екі көне мифтің идеясы асқақ – халық қамы, игілігі үшін жанды құрбан ету, асыл

мұрат жолындағы күрес дәріптеледі» [2]. Әрине, қазақтың байырғы мифінде Ш.Керім көрсеткендей, асқақ идея жоқ, оны биік деңгейге көтеріп отырған ақын. Қарымды қаламгер байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Мифті тағылымды, өнегелі туындыға айналдырған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екенін ескерген. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске салады. Ә.Тәжібаевтың туындысы қазақтың дәстүрлі батырлар жырындағыдай Саржан атты мергеннің болғанын, оның Айсұлу атты жарының бар екенін, олардың отбасында ерекше «ұлдың» дүниеге келгенін баяндаумен басталады, бұл да батырлар жырына тән мотив. Оқиға Ертіс жағасында өтеді, демек ақын бұған нақтылық сипат берген. Жас сәбидің көркін, тез, жылдам өсуін фольклорда жиі қайталанатын бейнелеу тәсілімен суреттейді.

Үштен төртке жетті жасы,
Туған айдай екі қасы,
Ақ тістері ақ меруерттей,
Қос жұлдыздай көз жанары,
Қос бетінен тамып қаны,
Жалындайды жанған өрттей [1, 36 б.].

Баланың ерекше болмысы, тез ержетуі, бұла күш-қайратының суреттелуі батырлар жыры тақылеттес ұлғайтыла көрсетіледі:

Жеті жаста садақ тартты,
Атқан оғы тасты уатты,

Жай отынан кейін емес,
Темірден де өткізеді,
Күндік жерге жеткізеді [1, 38 б.].

Толағайдың алыптық қасиетін, тез қатайып, қанаттануын әсерлеу тәсілімен өрген. Бұл «Ертөстік», «Алпамыс» жырын еске салса, оның аңға шыққанда әкесін бүрген жолбарысты жайратуы «Қамбар батыр» жырының сарынымен үндеседі. «Алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды» аңшылықпен асыраған Қамбар қарсы келген жолбарысты құйрығынан көтеріп, басынан айналдырып лақтырып жібергенде қырық қадам жерге барып түседі. Халық ұғымында жолбарыс асқан қайраттың, алып күштің бейнесін (символын) білдіретін. Ендеше сол жолбарысты құйрығынан ұстап лақтыруы - Қамбардың аса мықты батыр екендігін дәлелдемек. Ал, Ә.Тәжібаев сомдаған бала Толағайдың ашу қысып, хайуанды құйрығынан алып, «таяқ құрлы» көрмей дөңгелетіп, басынан асыра, ұршықтай үйіріп лақтырған сәтін шығармада былай бейнелейді:

Әлден кейін аспандатып,
Айдын көлге жіберді атып,
Күмп етті де кетті батып,
Бұл не деген үлкен мысық [1, 40 б.].

Яғни, Толағай үшін жолбарысты үлкен мысықтай қауқары бар етіп бейнелеу, әсерлеу қаһарманды ғажайып қайрат иесі ретінде сендіру мақсатынан туындаған тәсіл. «

«Толағай» поэмасы – жас буынды күрескерлікке үндейтін, Отансүйгіштік рухта тәрбиелейтін шығарма. Бұл поэма сәтті туынды, қазақ балалар поэзиясының табысы десек артық

айтқандық болмас. Ақын байырғы сюжетті жаңа деңгейге, сапаға көтере жырлады. Поэманың соңындағы баласынан айырылған ата-ана қайғысын суреттеуде де мифтің ізі сезілмей қалмайды. Мифте әкесі Дәуіркезең деген шаттағы үңгірге кетіпті, сол үңгірден батырдың дем лебізі шығып, батыр өткенді ойлап қаһарланған уақытта дауыл болып жатады екен. Жаман хабарды естіген шешесі баласының өлген жеріне келіп, Қызылтасты көріп, баласы екенін біліп, осы күнгі Ақтас деген төбе тұрған жерде отырып, жылап қайғыдан өліпті. Сол әйелдің денесінен Ақтас төбе пайда болды дейді:

Айсұлудың күрсінгені,
Күрсінгенде алған демі,
Адам тұрсын тауға батты.
Кеуіп қалған қос шандырдан,
Күйік сүті шапшып тыңнан,
Кілең аппақ тас боп қатты [1, 43 б.].

Екі нұсқада да қайғы, күрсіністен пайда болған леб табиғатқа әсерін тигізеді. Халықтық нұсқада Ақтас төбе ананың денесінен пайда болса, Ә.Тәжібаев жырында қайғыланған ана емшегінен аққан күйік сүті аппақ тас боп қатты деп бейнелейді. Екі нұсқадағы оқиға – Ертіс жағасында өтеді. Миф Шығыс Қазақстан өңірінде таралған, сол өлкенің нақты географиялық нысандарына байланысты туған. Ақын да мифті осы өңірден естігені даусыз, сол себепті Ертіс топонимін сол қалпында сақтаған.

Ел аузындағы жұмбақ мифті А.Токмағамбетов балаларға арналған көлемді «Алыптар туралы ертегі» атты поэзиялық туындысына арқау еткен. Ақын

поэма басында фольклорға байланысты ұстанымын былайша білдіреді:

Ертегі шыққан емес еріккеннен,
Ертеқ бар сөз асылын теріп берген,
Ажарлап, әсерлеп, әдемілеп,
Қазынасын ел ертеқпен беріп келген [4, 123

б.].

Бұл мифте алыптар туралы, бас-аяғы түгел жұмбаққа құрылған, мұнда А.Машановтың пікіріне сүйенсек, космогониялық сипат бар. Мифті І.Жансүгіров 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген «Өтірік», Ж. Аймауытов 1929 жылы «Көк өгіз» атты жинақтарда жариялаған. Бұл миф сюжетін Сыр бойы ақыны Қ.Баймағанбетов өлеңге айналдырып, Кете Жүсіпке жұмбақ ретінде жібереді, оған философиялық астар дарытып, адам ғұмыры жайындағы жұмбаққа айналдырды. Сыр бойында туып-өскен, кейін Сыр сүлейлері туралы қалам тартқан ақынның әйгілі жұмбақ айтысын білгені анық, әрі І.Жансүгіров, Ж.Аймауытов бастырған мәтіндермен таныс болғаны күман келтірмейді [5].

А.Тоқмағамбетов поэмасы фольклорға тән асыра, ұлғайта суреттеуге аса бай. Мәселен, өгіздің алыптығын «көз жанары көлшіктей», «қос мүйізі – жота жарған шың сықылды, арасы ат шаптырым, «ерні таудың етегіндей», «жойқын желкесінде алпыс қой, жетпіс серке жайлағандай», «келместей Сырдың суы сирағынан», «сом біткен үй орнындай тұяқтары ат сыйып, ашасынан адам өтер», «көл суын шөлдегенде бір-ақ қылғып», «тұрыпты күтуінде алпыс адам» т.б., - деп шебер бейнелейді. Миф соңы «кім алып» деген сұрақпен бітсе, оны Ж.Аймауытов:

«Осының бәрінен де көк өгіз бен бүркітті» бірдей көтерген серке мықты. Екінші, көзіне түскен көк өгіздің жауырынын шөп құрлы көрмеген, қара шаруа мықты. Түлкі, қатын, бала – үшеуінің мықтылығы бірдей» деп шешсе, А.Тоқмағамбетов өз шешімін:

Меніңше, алыптардың алыбы – ана,
Анадан бәрі осының туған бала,
Халық алып, халық анасы онан да алып,
Балалар, сіздер де ойла, дәл бағала [4, 88 б.] –
деп халықтың «алып анадан туады» деген мақалымен түйеді. Поэмада байырғы космогониялық миф әсерлеу құралына айналған:

Шынжырлап «ақ боз ат пен көк боз атты»,
Жылжымай «темір қазық» мүлгіп қайтты.
«Қарақшы жеті» бірдей торуылдап,
Бар жұлдыз жымың қағып ізін бақты [4, 81 б.].
Дегенмен поэма сюжеті ауыр, шұбалаңқы, тек жоғары сынып оқушыларының қабылдауына ғана қолайлы. Ө.Тұрманжановтың «Алып кетпен» атты туындысының арқауына ежелгі мифтік түсінік негіз болған:

Бір тас бар дейтін халық «алып кетпен»,
Бір дәуден ертеде қалып кеткен,
Бұрқылдап бір құлақ су ағып жатыр,
Жерінен сағалата шауып кеткен [4, 193 б.].

Республика аймағында кейбір белгілерді алыптардың, дәуелердің әрекетімен байланыстыруы мифтік сананың іздері жатыр. Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр – екі тау» атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз.

Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны – ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну архайкалық дүниетанымға тән құбылыс. Атам заманғы осындай анимистік пайымдаулардан өрбіген жекеленген тау, жартастарды бұрынғы адам ретінде түсіндіретін мифтік әңгімелер қазақтар арасында да көп сақталған. С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында шаршап, ұйқыға кеткен батырдың тасқа айналғанын баяндайтын миф көрініс тапқан. Академик С.Қасқабасов: «Мифологиялық ойлаудың кейбір ерекшеліктері көне замандағы «жабайы» адамның өзі-өзін маңайындағы табиғаттан, әлемнен бөлмеуінің салдарынан пайда болған. Ол кездегі адам өз қасиетін табиғатқа, оның белгілі бір құбылысы мен объектісіне теліген, олар да адам сияқты өмір сүреді деп ойлаған» [6, 76 б.], -дейді. Қазіргі ғылымда «балалар анимизмі» атты термин орныққан. Психологтардың айғақтарына қарағанда, әсіресе, «балалар анимизмі» 3-5 жас аралығында айқын бой көрсетеді, олардың ішінде «заттардың қайғыруы» ерекше орын алады (Л.С.Выготский) [7, 91 б.].

Фольклор – қат-қабат, көп қыртысты, ол мұраларда адамзат ойының ілкі дәуірлерден басталып, бүгінге дейінгі ой-санасының өзгеруі сәулеленген. Жаңа дүниеге келген бөбектің ой-санасы ер жеткенге дейін аз мерзімде адамзаттың пайда болуынан есейгенге дейінгі ой-санасын қайта жүріп өткендей күй кешеді. М.Әлімбаевтың жоғарыдағы шығармасында бір-біріне қолы

жетпеген, сағыныштан ет-жүрегі езілген
бауырлардың күніл-күйін әсерлі суреттейді:

Еміренген ұлысы:

«Қайда менің тәтем»-деп.

Тебіренген інісі:

«Қайда менің көкем»-деп.

«Көзі қандай екен» деп,

«Сөзі қандай екен»-деп,

Ет жүрегі езілген:

«Енді қашан жетем»-деп.

Басып өтіп батпақты,

Жарып өтіп Бетпақты,

Қолын созып, үздігіп,

Жүз жығылып, жүз тұрып.

Ақын дәл айтпаса да, бір-біріне қосыла алмаған екі ағайындының «тауға айналуын» меңзейді. Адамның тауға, тасқа айналуы – жиі кездесетін мифтік сарын. «Екі бауыр – екі тауда» Алатау мен Қаратауды адам ретінде, олардың тауға айналуын қайғыдан деген емеурін баланың қабылдауы, «анимизмі» арқылы берілуі – ақынның шеберлігін ғана емес, балалар психологиясын жақсы білетіндігіне дәлел. Х.Талғаровтың «Ертіс туралы ертегісінде» жер-су орындары адам ретінде алынады. Алтай шал, бай адам, қойны алтынға толы, ол бір перзенттің жоқтық зарын тартады, тәңірінен жалбарынып ұл сұрайды, тілегі қабыл болып, балалы болады, бұндай мотивтер батырлық жырларда жиі қайталанатындығы мәлім. Дүниеге келген бала ертегі кейіпкерлеріндей, ерекше, тумысы да бөлекше, «айдары алтын», оған Ертіс деп ат қояды, «бойында күші тасыған» «жас алып» деп сипаттайды. Ертіс

әкесіне қойныңа тыққан байлығыңның көпшілікке пайдасы тимеді деген реніш білдіреді. Обь – сылаң қаққан ару кейпінде бейнеленеді. Әкесі ұйықтаған кезде қашып шығатын Ертіс өзенге тән суреттеледі:

Бұзып-жарып тынымсыз,
Толқыны алып қашады [8, 95 б.].

Зайсан – Ертістің көз жасынан пайда болады, Бұқтырма алдынан шығады. Қуғыншылар Алтайдың кәрінен шөгіп, тауға айналады. Ертіс әкесінің сырын жар салып айтып, барлық халық соны алуға асығады. Демек бұл туындыда Алтай, Ертіс, Обь, Бұқтырма, Зайсан сынды жер-суларды қайғыратын, қуанатын адам кейпінде алуы атам заманғы наным-сенімнен туындаған көркемдік тәсілдер. Мұндай тәсілдерді ескі миф, ертегілерден табамыз. Байырғы мифтердің бірінде Байқал – Сібірді билеп төстеген бай адам, ол қаһарлы, ашулы, ызғарлы, оның көңіл күйіне сай ауа райы да құбылады, оның Зарлық атты жалғыз қызы болады, қыз Аңғара атты батырға ғашық болады, жігітімен жасырын кездесіп жүрген қыз сырын әкесі біліп қалған кезде қорқып тауға тығылады. Жалғызынан айрылған Байқал өз қаталдығынан опық жейді, қайғырып жер бауырлап жатқанда жер ойылып, көлге айналады [9, Б. 129-130]. О.Әубәкіровтің «Сүт қалай ұйықтады» атты ертегісінде сүт жанды бейне ретінде алынады, бірде қатты ұйықтап, содан ұйып, айранға айналады, бұл балғындар логикасына қонатын сурет. Автор «Ұйқы – дұшпан» деген халық мақалын сюжет барысына үйлесімді етіп қолданады. Ақын ертегісін «Әй, дегенмен, балалар, көп ұйықтаған зиян-ау» - деген тәлімді жолдарымен түйіндейді.

Балалар ақындары айналадағы құбылыстарды, аспан әлемін жиі өлеңге айналдырады. Көбінесе «ай» балаларға арналған өлең-тақпақтарда жиірек нысанаға айналған.

Айды әперші, апатай,
Алқа қылып тағайын,
Алқа қылып тақпайын,
Ақ доп қылып қағайын, -

деген Ө.Тұрманжанов қаламынан шыққан бұл жолдар айтуға жеңіл, ассонанстық сәйкестіктер саздылық дарытқан, оның үстіне дәстүрлі бесік жырының ыңғайында балалардың ұғым-қабылдауына ыңғайлығымен назар аудартады.

М. Әлімбаевтың:
Айдың беті аппақ,
Аяның беті сатпақ,
Неге олай?
Ол былай –
Ай
Аунамайды жерге,
Шомылады,
Көлге [10, 18 б.], -

деген шағын өлеңінде ақынның мақсаты оқырман балғындарға тағылым беру, тазалыққа үндеу болғанымен, Ай мен бала беттерін салыстыру, шендестіру құралымен кестеленген. Күн, Ай сияқты табиғат құбылыстарын адам сықылды тірі жандар ретінде ұғыну атам заманғы мифтік иланымдармен қабысады. С.Қалиевтің «Алдапты» деген өлеңіндегі «Ай туыпты» ата сөзінен соң далаға шығып, аспанға қарағаннан кейін Асқар деген аңғал, аңқау жас бөбек:

«Атам мені алдапты»,

Ай баласын таппадым, - дейді [11, 12 б.].

Тіліміздегі «ай туыпты» деген тіркес байырғы наным-сенімнен өрбіген, қазір астарлы мағынаға айналған фраза, сөзді тура мағынасында ұғынуға жетелейтін бала танымындағы анимистік пайым. Н.Әлімқұлов өлеңінің сәби кейіпкері әкесінің «ай туыпты» деген сөзін ести сала «айдың баласын алып бер» деп сұрайды. Атам заманғы мифтерден күн, ай, жұлдыз, т.б адам тәрізді көрінетін алуан үлгілерін ұшырату қиын емес. Мифтерде олардың аспанға көтеріліп кетуі түсіндіріледі, олардың аспанда адам сияқты қарым-қатынасқа түсіп, некелесіп, ұрпақ дүниеге әкеліп, ренжісіп, достасып жүреді. М.Жаманбалиновтың күн мен айды, жұлдыздарды өзара достар етіп суреттеуінде байырғы наным-сенімдердің белгісі сезіледі. Бірақ достықтары көпке ұзамай бойын қызғаныш сезімі билеген ай жұлдыздарды бастап бөлек кетеді, бірақ түнде шыққанымен халықты жарықпен қарық қылып жарытпайды. Бұл туынды дүние жүзі халықтарының космогониялық мифтеріндегі күн мен айды адам ретінде, кейін екеуінің араздасып, ажырап кетуін баяндайтын байырғы мотивтерді еске салады. Бұдан өте ежелгі дәуірлердегі дүниетаным табы сезіледі, бір кездерде адамдар өздерін табиғаттан бөліп қарай алмаған, табиғат құбылыстары да адамға тән қасиеттерге ие деген сенім әлгіндей көзқараспен ұштасады. М.Жаманбалиновтың «Ай мен күні» де адамдарша тіршілік етіп ойлайды, қызғанады, егеседі, кек кернейді, күн ұйқыға кетіп, өздерінше бөлек тұруды қалайды. Ал, Н.Айтов Гүл мен Бидайды күн

қыздары деп бейнелейді, екеуі ұрысып қоймаған соң шешесі жерге адамға жүгініндер деп жібереді. Екеуі адамзатпен тіл табысқанына қуанған Күн қызуын аямай төгеді.

Ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының сыры неде? Себебі ертегілер ең алдымен балалар жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Ертегіге фантастика, қиял образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалар әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Бала жаны таныс құбылыстардан гөрі, тосын, беймәлім құбылыстарға құмар, қияли жайттарды естіп, шаттанады.

Байырғы дәуірлерде адам өзін қоршаған ортадан бөліп нық шекара қоя алмаған, сондықтан адамдардың басқа күйге жануарға, басқа жансыз заттарға айналатындығы – байырғы таным іздері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. – Алматы: Жалын, 1977. – 460 б.
2. Керім Ш. «Ерлік туралы аңыз». // Жас алаш. 11 мамыр, 1989.
3. 97. Криничная Н.А. Становление сказителя: роль общинного начала// Мастер и народная художественная традиция Русского Севера. Петрозаводск. 2000, 145-152 с.
4. Токмағанбетов А. Төрт томдық шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1983. – 356 б.
5. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. – 660 б.
6. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.
7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1967. – 96 с.
8. Ертегі сыр шертеді. – Алматы: Жалын, 1986. – 319 б.
9. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
10. Әлімбаев М. Шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Санат, 1997. – 703 б.
11. Қалиев С. Қандай болып өсемін. – Алматы: Балауса, 1994. – 320 б.
12. Жұмабаев М.Таңдамалы шығ. жинағы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
13. Лосев А.В. Античная мифология в её историческом развитии. – Москва: Наука, 1957. – 57 с.

14. Чуковский К. От двух до пяти. – Москва: Педагогика, 1990. – 384 с.
15. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. – Москва: Просвещение, 1991. – 205 с.
16. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: Л., 1932 . с. 201.
17. Аймұхамбетова Ж.Ә. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған канд. диссер. Астана. 1999. –126.
18. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ

М. Оразбек

Ф.ғ. докторы, профессор

Мақалада ХХ ғасыр басында проза жанрында М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров сияқты алаш азаматтары көтерген қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар мен экономикалық дағдарыс, адамның рухани құлдырауы, қылмыстың өршуі сияқты құбылыстың көркем шығармада бейнелену тәсілі жан-жақты талданған. Аталған жазушылар ХХ ғасыр басындағы Қазан төңкерісінің салдарынан ел ішінде орын алған оқиғаларды жеке адам образы арқылы бейнелеген еді. Аталған мәселелердің алаш қайраткерлерінен кейін қазіргі қазақ әдебиетінде өзінің заңды жалғасын тапқаны, жаңа мазмұн, өзгеше тәсілде суреттелгені қарастырылған.

Қазіргі әдебиетте Н.Ораз, Т.Ахметжан, Р.Мұқанова, Ж.Қорғасбек шығармаларында қоғамда болып жатқан жағдайды адамның ішкі субъективизмі арқылы бейнелеуге жете мән берді. Тәуелсіздіктен кейінгі жазылған көркем шығармаларда тақырып, идея, композиция мен сюжеттік оқиғаның өрілу тәсілі де өзгерді. Жазушылар ұзақ роман, повесть жазудан гөрі қысқа мазмұнды әңгіме, новелла жазуға ойысты. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен жеке меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткенін суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қоғамға тез жайылған алып-

сатарлық, алдау-арбау, күштінің әлсізге қоқан лоққы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын, жеке адамның психикасы мен дара тіршілігіне үнілу арқылы суреттеуге ойысты.

Көркем шығармада бұрынғы кеңестік кезең әдебиетіндегі еңбек адамының, зиялы қауым өкілдерінің бейнесі өзгеше сипатқа ие болды. Ол кездегі әдебиетте өнер мен ғылым саласындағы адамдардың биік рухы, асқақ арманы, ел ішіне сіңірген еңбегі суреттелсе, кейінгі прозада есіл еңбегі еленбеген, өнері бағалбай, қоғамнан оқшау қалған бейнелер алға шықты.

Қазақ әдебиетінде проза жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасып, жаңа даму сатысына аяқ басты. Проза жанрының жандануына алаш қайраткерлері: М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров т.б. қаламгерлер ерекше үлес қосты. Аталған жазушылар ХХ ғасырдың басында-ақ өз шығармаларында өмірдің күңгірт, көлеңкелі жақтарына тереңірек мән беріп, сол кездегі қазақ қоғамындағы түрлі жағдайлардың (сайлау, ақ пен қызылға бөліну, таптық күрес, революция, аштық т.б.) ел ішінде сұрқиялық пен сұмдық атаулыны қоздырып, адам санасына селкеу, арасына іріткі түсірген кеселдің бетін ашуға, тамырын тануға ұмтылған болатын. Бір М.Әуезовтың өзі 20-30 жылдары-ақ қазақ арасында орын алып отырған оғаш оқиғалар мен ел ішіндегі кесел мінезді арқау етіп, бірнеше әңгіме жазған болатын. Және ол шығармаларда суреттелген оқиғалар қазақтың өз өмірінен алынып, суреткердің *терең интуициясы*,

тиянақты позициясы арқасында бай қиялынан өріліп шыққан еді. Ол туралы жазушының үзеңгілес інісі, дос-жар серігі болған, белгілі ғалым Қ. Мұхамедханов: «Тегінде Мұхтар Әуезов ешбір шығармасын ойдан алып, қиялмен жазған емес, оның әрбір шығармасының негізі шын өмірде болған және болатын оқиғаның көркем әдебиеттегі шежіресі, оның әрбір кейіпкері, өмірде болған адамдардың, ұлы жазушының құдыретті қаламымен мүсінделген көркем образдары» [1, 27] деп, Әуезовтей шығармашылық тұлғаның нақты өмірде көргені мен түйгенін әрбір шығармасына қазық еткенін атап көрсетеді. Демек, ұлы суреткер зары мол заманның адам баласын түңілдіріп, түршіктірген жақтарына жете мән бере отырып, адам баласының бүркеулі жатқан қиян-қилы табиғатын ашқаны ақиқат. Сондықтан “Қорғансыздың күні”, “Оқыған азамат”, “Үйлену”, “Кім кінәлі?”, “Жетім”, “Кінәмшіл бойжеткен”, “Қаралы сұлу” әңгімелері ел арасында болған оқиғалардың сілемінен алынып, сол соқталы оқиғалар адам жанын жаралап, біреулерге күйік-қайғы болып жабысқандықтан да жазушының авторлық позициясына ықпал етіп, оның субъективтік ой-санасында сан қилы қаһарман туғызуға мәжбүр еткені байқалады.

Жалпы әлем әдебиетінде өткен ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы өнер дүниесінде адамның жан-дүниесі мен психологиясына үңілу басты орында тұрды. Себебі қоғамдық дағдарыс, бірінші дүниежүзілік соғыс елдің кедейленуіне, қылмыстың көбеюіне жол ашты. Батыс пен Ресей, Американың әдебиетінде Ф. Кафка, Д. Джойс, Д. Хармс, С. Беккет,

Э.Ионеско, Т.С.Элиот, Т.Уильямс, Ф.Достоевский, Гоголь, У.Фолкнер, жапон әдебиетінде Р.Акутагава, Ю.Мисима сияқты белгілі қаламгерлер М.Әуезов, М.Жұмабаевтар сияқты өмірдің күнгірт жақтары мен адам баласының өзі байқай бермейтін мінезінің тұңғыық, неғұрлым түсініксіз астарын айқындауға ұмтылды. Сондай шығармалардың тууына қоғамды билеп алған *әлеуметтік дағдарыс,кедейлік пен жұмыссыздық, дүниежүзілік соғыс, нашақорлық* сияқты адамды материалдық жүдеулікке, моральдық азғындыққа ұрындырған түрлі тұманды жағдай суреткер атаулының шығармашылық әлеміне ерекше ықпал етті.

Француз жазушысы Альбер Камюдың ойына үңілсек, “Мен жарты [өмір – *М.О.*] жолымды қайыршылық пен жарық күн арасында өткіздім. Қайыршылық маған күн астында және тарихта бәрі сәтті болатындығына сенуге бөгет жасады, сондай-ақ жарық күн маған тарих дегеніміз балығы емес екенін үйретті” дей келіп, күнделігіне өзінің өмір сүрген кезеңі туралы да жазуды ұмытпаған. “Әр жолы мен бізді басқарушылардың саяси сөздері мен мәлімдемелерін оқыған кезде түршігіп кетемін және бұл бірінші жыл емес, мен одан адамшылықтың мысқалын да ұстай алмаймын. Мәңгі бақи бәрі сол сөздер, бәрі сол бір өтірік” [2,6].

Жазушы өзі өмірдің көлеңкелі жақтарын көріп, басынан өткізгендіктен де қоғамдағы “қайыршылық” пен басшы атаулының да рухани “қайыршы” болғандығынан адам баласының азып-тозған жан әлемін суреттеуге мәжбүр. Қитұрқы саясат пен жалғандыққа толы құрғақ та саяси

уәделер, екі жүзділікке салынған, адамшылықтан жұрдай ел басшылары мен зәбір-жапа шеккен, азғындаған елдің бұлтартпайтын бейнесін жасауға суреткердің толық творчестволық құқы бар. Осындай қоғамдағы әділетсіздік жазушыны адам мен ол өмір сүрген қоғамды суреттеуге еріксіз итермелейді. Автордың қиял дүниесі мен ақыл ойында жаңа идеялар тууға, кереғар позицияның пайда болуына ықпал етеді. М.Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесінде болыс, елге басшы азаматтырдың дертке ұшыраған санасын суреттеу арқылы қоғамның дертін қозғайды. Бір емес бірнеше қылмыс жасаған (адам зорлау және оны өлімге итермелеу) болыстың жазасыз кетуі мен жас ұрпақтың қыршынынан қиылған тағдырын суреттеуі тектен тек емес. Санасы дертке шалдыққан адамның билікке келуінің қоғамда қандай жағдай туғызатынын меңзесе керек.

Американ жазушысы Уильям Фолкнер де, “Жазушы, ақын немесе романист болсын, олар жай ғана адамшылық істің “регистраторы” [тіркеп отырушысы] ғана емес, ол адамға одан да жақсырақ болу сенімін есіне түсіріп, ойына салу керек деп есептеймін. Егер жазушы бірдеңе істеуге үндесе, онда өмірді өзі көргеннен де күштірек етуге, өзінің бар күшімен, қандай жолмен болса да соғыс сияқты зұлымдықтың, әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек, – міне, оның жұмысы” [3, 4] дейді. Фолкнер айтпақшы «әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек» болғандықтан да жазушы көркем шығармада адамның ары мен ол өмір сүрген заман шындығын ащы бейнелейді.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдары мен М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтың «Кім кінәлі?», «Қорғансыздың күні» әңгімелері мен Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесін бір ауыз сөзбен әйел теңсіздігі тақырыбына жазылған шығармалар деп айту оңай. Бұрын солай талданды. Шындығында әйел теңсіздігі мәселесі де бар. Бірақ осы аталған әрбір шығарманың идеясы әйел тағдырын сөз ете отырып, ол өмір сүрген заманның шешілуі қиын қағидалары мен өсіп келе жатқан ұрпақтың болашағының қорғансыздығы, қазақтың бейқам, қамсыз, надан тіршілігі мен ел арасындағы араздықтың өршуі сияқты келеңсіздіктің ұлт санасына сызат түсіріп, психологиялық күйзеліске түсірген кеселдер еді. Алаш қайраткерлері мен ақын-жазушылары осындай келелі оймен, қоғам сырына терең үңілгендіктен де жан-дүниесі астаң-кестең кейіпкерлер сомдады. Орыстың белгілі әдебиеттанушы ғалымы Л. Гинзбургтың пікіріне сүйенсек, «романтикалық роман қаһармандарының бойында қасиет те, құмарлық та бар, бірақ оларды байланыстырушы, қаһарман етуші нағыз принцип – идея болып табылады» [4,126].

Демек, қаһарман бүкіл көркем шығарманың көркемдік, адамгершілік, тәрбиелік мән-мазмұнын танытушы ролін атқара келіп, оның ең басты ерекшелігі – *авторлық идеяны жеткізушілігі* болып табылады. «Қаһарман оқиғаларды өткізетін стержень емес, тип те, характер де, маска да емес, ол – идеяны сөзсіз жеткізуші. Міне, осы тұрғыдан келгенде ол – символдық фигура» [4,126].

Гинзбург бұл жерде кейіпкердің тип, характер ретіндегі негізгі мағынасынан да гөрі автордың идеясын тікелей иеленуші екендігіне, автордың танытқысы келген ой-пікірі мен көзқарасын өз мойнына алып, іс-әрекеті мен адамдық характері негізінде автор идеясын жеткізушілік қабілетіне баса назар аударған.

Идея – адам образы немесе кез келген құбылыстың символдық бейнесі, яғни көркем бейне ұғымына өте жақын екендігін Карл Юнг та нақтылай түседі. “Белгілі психологиялық элемент “идеяны” кейде мен оған жақын түсініктегі образ деп те атаймын. Сондықтан образ жеке-дара немесе өзіндік бет-бедері жоқ жалпылама да болады” [5, 518].

Идея ұғымының образбен етене жақындығын көрсету үшін Юнг идеяның автор ойында, қиялында нақты образбен немесе белгілі бір көркем бейнелермен, суреттермен елес беретінін, *заттанатынын* айтып отыр. Тіпті, идеяны символ деп те ұғындырады. Өйткені автор психикасында пайда болған идея белгілі бір символдық бейнелер арқылы заттанып, нақты мәнге, тіпті белгілі бір *характерге* ие болатындығы шындық.

XX ғасыр басындағы шығарма кейіпкерлері сөзсіз автор идеясын жеткізуші, әрі жаңғыртушы мәнге ие. М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров, Б.Майлин т.б. қаламгерлер шығармаларының идеясы – сол заманның қордаланған, күрмеуі қиын ел мен жердің, ұлттың мәселесі. Ал оны арқалап сол заманға да бүгінгі біздің заманымызға да жеткізген шығарма кейіпкерлері екені сөзсіз. Сондықтан да жоғарыда

аталған шығарма кейіпкерлері қазіргі таңда да жан-жақты талдауды қажет етеді. Осы тектес шығармалар қазіргі қазақ прозасында өз жалғасын табууда.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басындағы Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқанова өз шығармаларында елдің рухани және моральдық ахуалын, адам баласының болмыс-бітімін әрқайсысы шығармашылық әлеміне өзінше арқау етті. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен жеке меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткенін суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қазаққа тез жайылған алып-сатарлық, алдау-арбау, күштінің әлсізге қоқан лоққы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын оқырманға аңдатып отыруды жеке адамның психикасы мен дара тіршілігіне үңілу арқылы суреттеуге ойысты.

Жүсіпбек Қорғасбектің “Өлі көл”, “Қасқыр-Адам” повестері мен “Жансебіл”, “Үрей” т.б. әңгімелерінде жалғыздықта жаны құлазып, жапа шеккен, уайым-қайғы көкірегін кернеп, дүниеден баз кешкен адам образы орын алса, Роза Мұқанованың “Монастырь”, “Тұл”, “Мәңгілік бала бейне”, “Мұқағали”, т.б. әңгімелерінде қоғамдағы әділетсіздік пен өнердің ауыр жүгін арқалаған, өнерде жолы болмаған немесе басындағы бақты қадірлей алмай қасиетсіздіктің зардабын шеккен жеке тұлғалар мен бүлінген, зақымданған табиғатпен бірге кемтар күй кешіп, азап тартқан адамдар бейнесін суреттеуге жете мән береді.

Еуропа әдебиетінде Сартр мен Камю антиқаһарман сипатты “абсурд адам” бейнесін неғұрлым ащы, әрі анық бейнелеген еді, ал Мұқанованың әңгімелерінде абсурд адаммен қоса жалпы *абсурд қоғам бейнесі* анық елес береді. Өйткені “Құбыжық” әңгімесіндегі арманшыл бастықтың “алдамшы болса да сұлулығы басым өмірден” безінуге, адамдық тоқырауға, өз-өзін жатсынуға себепкер – тағы да қоғам. “Тұтқын” әңгімесіндегі “Жалғыз боламын деп, жалғыз қаламын деп тіпті де ойламаған” әумесер суретшінің де қызығы тек өнерге байланып, “қалың нөпір” қоғамнан бөлініп қалған. Ол – тек мәңгі-бақи өз қиялының “тұтқыны”. Қоғамның әділетсіздігі мен адамдардың күншілдігінен қорланған, өмірден өз орнын таппаған, одан қалса тереңге тұнған сырын сыртқа шығара алмай тұншыққан, өз-өзін жатсынған, күллі ел мен жарық дүниеден безінген адам образы басқа шығармаларынан да алдымыздан шығып отырады. Жазушы кез келген адам түсіне алмайтын өнердің биік мұратына, ұлы қасиетіне ой жүгірте отырып, керемет дарын басына бақ боп қонақтаған адамдардың бақыттан гөрі қасірет күшатынын, ақыреттік азап шегетінін – тағдырын тәрк еткен адамдардың жан әлемі арқылы танытқысы келгенін ұғамыз.

Т.Ахметжанның «О дүниенің қонағы» әңгімесіндегі Қияқ образынан қазақ қоғамында кәсіпкерлікті дүние мен қызыққа айналдырып, ел ішіне тек зиян әкелгендігін анық аңғарамыз. А.Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесі мен «Прописка», «Лайбаран» әңгімелеріне қалада үйсіз-

күйсіз жүрген, жұмыс іздеп сандалған қазақ жастары мен қымбатшылық жайлаған ел өмірі өзек болған.

Өзіміз куәгер болған 90-шы жылдардан кейін жазылған бұл шығармаларда кейіпкерлер өмір сүрген орта, әлеуметтік жағдай, уақыт бейнесі авторлық баяндауға немесе жалпылама таныс көзқарас тұрғысынан заман келбетін суреттеуге құрылмайды. Керісінше бірді-екілі дара кейіпкердің жан азабы, ішкі ой-сезім арпалысы, жан-дүниесінің алай-түлей құбылыстары арқылы олар өмір сүрген қоғам мен уақыт бедерін түсінуге жетелейді. Қазақ қоғамындағы экономикалық дағдарыс пен жұмыссыздықтың кеселі ұлт санасына, ел тіршілігіне ықпал еткенін олардың кейіпкерлерінің қилы тағдыры арқылы білеміз. Ендеше кейіпкер жазушының өз шығармасында суреттеп отырған заманның ырқы мен болашағы туралы ой қозғайтын негізгі фигура. Жазушының идеясы заманның көлеңкелі жақтарын суреттеу арқылы елді түңілдіру, тұңғыыққа тарту емес, тығырықтан шығудың жолын қарастыру. Ел ішін жайлаған кеселден арылудың жолдарын ойластыру десек артық айтқандық емес.

Ж.Қорғасбек “Қасқыр-Адам” повесінде жаны таза, үміті таудай, ғылым жолына түскен Әділет атты жас жігіттің ғылымды ақшаға айналдырған ғалымсымақтардың кесірінен айдалада қаңғырып, тағы хайуанға айналған сорлы кейпіне куә етеді. Автор қоғамда, әсіресе ғылым мен өнерде орын алған тамыр-таныстық, көзбояушылық, біреудің еңбегін сыртынан ұрлау, тіпті сатып алу, таланттың жолына кесе-көлденең тұру сияқты зұлым әрекеттің күнделікті әдетке айналып бара жатқанына зер салып,

көркемдік әлеміне, шығармашылық кредосына әдейі арқау еткен сияқты. Өйткені мұндай рухани құлдыраудың салдары адамның өмірін ойрандап, кесірін тигізетін зор қауіп екенін, әсіресе ұлт үшін, болашақ ұрпақ үшін үлкен қатер екенін ескертетіні анық.

Повестегі Әділеттің адамдық бет-бейнесін жоғалтуға себеп болғандар – өзінің ғылыми жетекшісі мен еңбектеріне сын айтқан ғылымдағы “мүйізді” ағалары. Автор өз өміріне ренжулі, тағдырына да іштей налыған, кеудесін үрей мен қорқыныш билеген жігіт жанының қасіретті күйін бейнелей отырып, өмірдегі сенімнен айырылудың, үмітсіздік пен үрейдің не екенін ұқтырғысы келетін сияқты. Қазақтың ғасыр соңындағы қасіретін сорлы жігіттің жалғызсыраған көңіл ауаны мен бейшара халіне үңілу негізінде басқаларға да ой салады. «Жалғызсырап, жанына жылу сұрап, даусын толғай созып, қасқырша ұлыды. Өз даусынан өзі шошып, іштен тына қалған мезетінде, кепесін шынымен де қасқыр торып жүргендей сыртта қыбыр-жыбыр көбейіп, айнала төңіректі суық үрей қаптады... Кешелі-бүгін қасқырлар көзге түсе қоймаған соң, аң екеш аң да мұны жалғыз тастап кеткендей, көңілі және жабыққан-ды. Ит-құсты жанына шақырғандай ұлырын ұлып алып, алақандай кепенің қуысына тығылып жатыр енді» [6, 100].

Адамдардың арасынан орын таппай, есіл еңбегі жанбай, пендешілік пасықтықты кешіре алмай, өзіне де көңілі толмай, рухани дағдарысқа ұшыраған жігіттің жер-кепедегі өмірін автор оның қу жанына медет таппай аласұрған, алай-түлей ой мен үрей

аралас сезім иектеп, жалғызсыраған бейшара кейпін бейнелеу арқылы көрсетеді.

Әдебиеттегі қаһарманның өз-өзін жатсынған, өзінен де, өмірден де запы болып түңілген образы батыс әдебиетінде жиі бейнеленетіні белгілі. Ал енді қазақ әдебиетінде мұндай кейіпкерлер қазіргі қазақ прозасында жиі көрініс бере бастады. Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқановалар бір кезде М.Әуезов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев алаңдаған қорғансыз, панасыз, әлсіз адамдардың өмірін бүгінгі күнде енді өздері де сезінгендіктен, әрі туған ұлтының басында сондай сұмдықтар жиі қайталанғандықтан, оны терең түйсінгендіктен де шығармашылық әлеміне ащы шындықты арқау еткен.

Библиографиялық тізім:

1. Мұхамедханов Қ. Ұлы ұстаз, қамқор аға // «Абай» журналы, 2004, № 2, Б. 22-33.
2. Камю А. Избранное: Сборник. – М.: Радуга, 1989. – 464 с.
3. Фолкнер У. Вступ. Статья Б.Грибанова “О чести, достоинстве и выдержке человека”. //В кн.: Фолкнер У. Рассказы. Медведь. Осквернитель праха. – М.: Правда, 1986. – 544 с.
4. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1979, –224 с.

5. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – 720 с.
6. Қорғасбек Ж. Жансебіл: Повестер мен әңгімелер. – А.: Жалын, 1995. – 240 б.

ДРАМАТУРГ Ә. ТӘЖІБАЕВТЫҢ ӨМІР ШЫНДЫҒЫН СУРЕТТЕУДЕГІ ІЗДЕНІСТЕРІ

*Сұлтанова Жаңагүл Сердалықызы –
өнертану ғылымдарының магистрі*

*Шорабек Әділхан Дүйсенбекұлы – өнертану
ғылымдарының магистрі*

*Намазбекова Әсем Чапайқызы - өнертану
ғылымдарының магистрі*

Мақалада Әбділда Тәжібаевтың өмірі мен шығармашылығының жан-жақты талдауы ұсынылған. Ақынның өмір жолы сипаттала келе, шығармашылық жолында етек алған оқиғалардың шығармаларында тапқан орны қарастырылған.

Мақалада Ә.Тәжібаевты ақын, жазушы ғана емес, қазақ театрының дамуына сіңірген еңбегі зор драматург, қоғам қайраткері ретінде танысытыру көзделген.

«Кешегінің жасы едім, қазіргілердің кәрісімін. Ал кеше мен қазірдің арасы отыз-ақ жыл. Адам үшін бұл көп уақыт екен», – деп жазады қазақ әдебиеті классиктерінің бірі Әбділда Тәжібаев өзінің «Өмір және поэзия» деп аталатын монографиясында [1, 9].

Қайраткер қаламгер бұдан әрі былай деп толғайды: «– Бізге бәрін істеу керек, – дейтін Сәкен. Бұған Бейімбет, Сәбит, Илиястар жақсы түсінетін. Олар да бәрін істейтін. Қазақстанға театр керек. Пьеса қайда? Жазушыда Сәкен мен Бейімбет отыра қалып, өлеңнен драмаға ауысады. Өйткені, пьесасыз

театр жоқ. Ілияс үлкен ақын, жақсы фелъетоншы, өзіне салса, өлеңді ғана қуар еді. Бірақ амал жоқ, журналист Ілиясқа жұрттың басқа қажетін де өтемеске мүмкін емес. Жаңа заман, жаңа дүниеге жарамсыздарды бүгін әшкерелеу керек; әйтпесе кешігесің». «Бақытсыз ғашықтар туралы тамаша поэма жазып, атын «Сұлушаш» қойған Сәбит екінші поэмаға ауысуға әзір. Бірақ оған мұрша жоқ». [1, 2]. Дәл осы жолдарды жазып отырған 60-шы жылдары жасы елуден жаңа асқан жазушы 1998 жылы жасы 90-ға қараған шағында дүниеден озды. Бірақ ұлы Абайдың қанатты қағидадай етіп: «Өлді деуге сыя ма, ойландаршы, Өлмейтұғын артында сөз қалдырған» жазып кеткеніндей, соңында халқы ұдайы рухани нәр алып жүретіндей есепсіз мол мұра қалдырды. Жоғарыдағы қаламдас ағаларының біріне-бірі міндет түрінде айтып өткен жоспар-жобаларын кейін өзіне аманат секілді қабылдаған ол қазақ әдебиеті мен өнерінің дамуына өлшеусіз үлес қоса білді. Сондықтан да ол осы жолда тынымсыз еңбек етіп, қолынан келгенінің бәрін жасады, оябына келетін істің бәріне аянбай атсалысты және бәріне де үлгеріп жатты.

Осының нәтижесінде туған халқы Әбділда Тәжібаевты тек жырмен жауһар кестелеп, сұлу сөздің мәйегін тамызатын керемет лирик әрі эпик ақын деп қана білмейді, сонымен қатар, оны дарынды драматург және сарабал әдебиет зерттеуші ғалым ретінде де таниды. Ол – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Оның қаламынан туған 30-дан астам поэма мен өте көп

мөлшердегі өлеңдері қазақ әдебиетінің қыруар қазынасына қымбат дүниелердің бірі болып қосылды. Соның ішінде «Күй атасы», «Ақын», «Абыл», «Портреттер», «Оркестр», «Толағай», «Мархума» деп аталатын дастандарын ерекше атап өтпеске болмайды. Бұлардың бәрі, ақынның көптеген сыршыл өлеңдері сияқты, әдебиетіміздегі лирикалық поэмалардың озық үлгілері болып табылады. Қалың оқырман қауым бұл шығармалардың денін кезінде «Жаңа ырғақ», «Аралдар», «Кешеден бүгінге», «Жартас», «Жаңа өрімдер», «Құрдастар», «Толағай» тәрізді жыр кітаптары, бес томдық шығармалар жинағы арқылы оқып тұрды. Бұлардан бөлек, ақындраматургтің «Жомарттың кілемі», «Гүлден, дала!», «Дубай Шубаевич», «Майра», «Жалғыз ағаш орман емес», «Той боларда», «Көңілдестер», «Халқым туралы аңыз», «Жартас», «Қыз бен солдат», «Монологтар» секілді пьесалары әр жылдары, кейде тіпті әртүрлі варианттармен М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры мен Ғ.Мүсірепов атындағы қазақ академиялық жастар мен балалар театрының сахналарында бірнеше дүркін қойылды. Мұның арғы жағында ол ғалым ретінде дүниеге «Өмір және поэзия», «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы», «Жылдар, ойлар» деген секілді бірқатар байыпты да салиқалы талдау еңбектерін әкелді. Аталған жұмыстардың туған әдебиетіміз бен оның сын жанрын, драматургия мен театрды дамытуға қосқан үлестері ұшан-теңіз болды. Бұдан әрі зерттеуші Абай мұраларының ерекшеліктері мен құндылықтарын халыққа кеңінен жеткізу мақсатында айтарлықтай

өнікті жұмыс жасады. Атап айтқанда, «Абай және қазақ әдебиеті» («Социалистік Қазақстан», 1945 жыл, 19 тамыз), «Абай және қазақ совет поэзиясы» («Екпінді», 1940 жыл, 17 қазан) деп аталатын мақалаларында ол қазақтың жазба поэзиясының негізін қалаған ұлы ақын өлеңдерінің көркемдік сипаттары мен шеберлігі өлшемдерін кеңінен сөз етті. Ақын-ғалым мұнымен шектеліп қалған жоқ, ол бұдан әрі күнделікті баспасөз беттерінде жарияланып тұрған мақалаларында Абай мұрасын ұдайы жинастырып, оны дұрыс талдай білуді, оқырман қауымға соның тиімді жақтарын үзбей жеткізіп тұруды мәселе етіп көтеріп отырды. Бұл үшін алдымен Абай мұрасын жүйелі зерттеумен шұғылданатын арнайы ғылыми мекеме болуы керек. Қазіргі жағдайда ондай орталықтың қызметін ақын музейі атқара алады. Қоғам алдына осындай міндет жүктей білген зерттеуші ғалым хакім Абай жырларын зерттеп, талдаушылардың алдыңғы қатарынан табылды. Осының негізінде кейін «Өмір және поэзия» деген атпен қайта басылып шығатын «Қазақ лирикасы тарихынан» деген монографиялық еңбек пайда болды. Аталмыш кітаптың екінші тарауы түгелдей дерлік Абайдың әсем сазды лирикасын талдауға арналды.

Ақын-ғалым Әбділда Тәжібаевтың бүкіл ғұмыры бойына жазған барша елеулі еңбектері арасында оның 1971 жылы баспадан шыққан «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясының алатын орны зор. Ол қазақ тілінде бұл саладағы ең алғаш шыққан толымды зерттеу еңбектерінің бірі болды. Қаламгер докторлық

диссертациясының негізінде жазылған бұл зерттеуінде көне грек дәуіріндегі мәдениет ошағының қалай бұрқ етіп жанғанынан тартып, өткен ғасырдың екінші он жылдығы шамасында қазақ жерінде де бұршік ата бастаған театр мен драматургияның тарихын тереңінен қаузайды. Өзінің бастауын халықтық салтанатты салт-ғұрып ойындарынан алатын, негізін көп адамның қосылуымен шырқалатын хор құрайтын грек драмасына ұқсастықтарды қазақ сахна өнерінен табылып қалатынын барынша ыждағатты тілмен баяндап береді. Жазушы-ғалымның кейін, 1981 жылы шыққан бес томдық шығармалар жинағының 4-томына «Өмір және драматургия» атпен енгізілген бұл еңбекте әдебиет зерттеушісі ежелгі Эллада жеріндегі «акрополь биігіндегі Афина храмы, Парфенон уақыт салмағынан, дәуірлер құбылыстарынан қанша тозса да, бүгінге еңсесін көтерген күйінде» [2, 5] жеткен мәдениет тарихынан бастау алатын драма жанрының қазақ топырағына да сіңісті болып кеткенін кеңінен талдап, байыбымен баяндайды. Ал 1960 жылы баспа жүзін көрген «Өмір және поэзия» атты монографиясы қазақ лирикасының шығу тегі, тақырыбы мен көтеретін мәселесінен бастап, оның даму кезеңдеріне терең шолу жасап өткен нағыз кесекті дүние есебінде есте қалды. Бұл кітаптың тағы бір құнды жағы, ол орыстың ұлы сыншысы Виссарион Белинскийдің лирика туралы аса бағалы тұжырымдары мен толғаныстарын қазақ тілінде сөйлеткен бірінші еңбек болды. Осының бәрі біз сөз етіп отырған ақын, драматург, ғалым және

өнер зерттеушісінің толымды тұлғасын одан бетер асқақтата түседі.

Сонау өткен ғасырдың 20-шы жылдарының ортасына қарай қалың жұртшылыққа енді таныла бастаған Әбділда Тәжібаев әдебиетке өзіндік үнімен, өзіндік жырымен келді.

Сондықтан да оның:
Білем сені, сүйем сені,
Сырдың суы – қарт анам,
Сенсің мені әлдилеген,
Туған сенен мен балаң.

Сүйсе Гейне, анам десе,
Сүйген суы Рейнесін,
Сырдың суы туған ол да
Өз ақынын – Гейнесін.

Жазса Тарас Днепрді,
Жазса Пушкин Еділді,
Неге маған жырламасқа,
Сырда туған елімді, –
деп айтуға толық хақы бар-тын.

Әбділда Тәжібаев 30-шы жылдардың басынан бастап әдебиетпен кәсіби деңгейде дендеп айналыса бастайды. Жезқазған жерінде 3-4 жыл еңбек еткен ол 1933 жылы Алматыға оралады. Алғаш діттеп келген жері «Лениншіл жас» газеті болыпты. Мұнда ол редактордың орынбасары болып бір жылдан аса уақыт қызмет істейді де, 1934 жылы 25 жасында Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы, ал 1939 жылы төрағасы болып сайланады. Алайда, сол тұста

басталған ел мен әдебиет төңірегіндегі зобаландар мен дүрлігістер Әбекенді де айналып өте алмады. Ол көп жағдайда соның бел ортасында жүрді. Арасында қателескен кездері де болды, қатарластарына қолдау көрсеткен кездері де болды. Өйткені, белсенді өмір сүрген Әбділда ақын өзін қоршаған қоғамның әрбір үні мен ызыңына құлақ түруге мәжбүр еді, сондықтан сол қоғамға қызмет ете жүріп адасты, алданды, адымын талай шалыс басты, соның әсерінен сүрінді, құлады, сосын қайта тұрды. Дегенмен, биік адамдық қалпынан айныған жоқ, өзіндік парасатын жоғалта қойған жоқ. Бұл бір нағыз ердің еріне сын болған сұмпайы кезең еді. Белгілі сыншы, әдебиет зерттеушісі Құлбек Ергөбек атап көрсеткендей, ол «XX ғасырдағы орысқа бодан қазақ қоғамының катаянған тұсында өмір аренасына шығып ақын болып сайраған, қайраткер болып қаламын қайраған, ұранды өлеңдер, ұрма мақалалар жазған, алдындағы ағалары, қадірмен замандастары көңіліне тиген, қоғамның жылымық күнге жетіп босаңсыған сәттерінде өз ісіне өзі өкінген, өкінген де сыршыл ақын болып қайта түлеген, өз күнәсін өзгелердің күнәсін қоса жуғысы келіп азаматтық өреде сөйлеген, сөйлей алған, ғасыр трагедиясын айтқан, айтқаны үшін тағы да жазықты болып жапа шеккен ұлы ақынымыз... еді» [3].

Осылайша «Тасты басып кетілген, сазды басып жетілген арғымақ ақынымыз» Әбділда Тәжібаев заманның біраз шырғалаңынан өтіп келіп, 40-шы жылдардың басына да тұяқ іліктіреді. Осы тұстан бастап ұстазы Мұхтар Әуезовтің жебеуімен әдебиеттің поэзия, проза, драматургия, әдебиет сыны

жанрларында қатар еңбек ете бастайды. Ұлы жазушымен мойынқос болып жазған «Ақ қайың» пьесасы республикалық бәйгеде озып шығады. Ол енді өсіп-жетіліп келе жатқан жас дарынға жаңа жанр мүмкіндігін көрсетіп, көзеп жібергендей әсер етеді.

Ұлы Отан соғысы басталып кеткен кез. Қазақстанға Ресей, Украина, Белоруссия, Литва республикаларынан эвакуация жасалған көптеген елдерден айтулы өнерпаздар, қарымды қаламгерлер, оқымысты ғалымдар келеді. Қазақстан Жазушылар одағының басшысы ретінде Әбділда Тәжібаев оларды Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов секілді қаламдас ағаларымен бірге күтіп алып, жан-жаққа жайғастыруға кіріседі. Шаруа онымен де бітпейді, енді келген жазушы, өнерпаздарды шығармашылық жұмыспен қамтамасыз етудің машақаты қосылады. Осы тұста М.Әуезов пен С.Мұқанов келген қайраткерлердің туындыларын тәржімалауға отырады, атақты Галина Уланова Абай атындағы опера және балет театрында режиссерлік етеді, Наталия Сац қазақ жастар театрын құруға бет алады. Сол дәуірде Ә.Тәжібаевтың өзіне де лайықты жұмыс табыла кетеді. Ол белгілі театр маманы, режиссер Григорий Рошальмен бірлесіп, өзінің «Жомарттың кілемі» деген келесі пьесасын жазады.

Ақынның қаламынан туған «Оркестр» деп аталатын романтикалық поэмасын да осы жылдардың жемісі деуіміз керек. Ал бұған ерекше тоқталып отырған себебіміз, ұлттық мінез бен халықтық рухты көрсеткен бұл дастанның соңын ала өмірге жоғарыда айтылған «Жомарттың кілемімен» бірге, «Көтерілген күмбез», «Біз де қазақпыз» туындылары келеді. Бұл

пьесалар үштігінің орны ерекше болатыны олар да халықтың еңсесін көтеруге бағытталды. Бұларда қазақтың бодандыққа бас байлап қалған шағынан шығып, ұлттық рухты сақтап қалудың әртүрлі әдеби тәсілдерін іздеуге талпыныс бар. Соның ішінде айрықша көзге түскені «Біз де қазақпыз» поэтикалық драмасы еді. Өлеңмен жазылған пьесаны бірден Бүкілодақтық репертуарлық алқа қабылдап, одақтас республикалардың барлығының театрларына қоюға рұқсат береді. Міне, көктен түсіп келгендей болған бұл жолдама Әбекеңнің ел ішінде жүрген бірер ағаларының іштеріне пышақ айналдырмай қойса керек. Сол қызғаныштың ақыры жоғарыға дабыл тастатып, оны алдымен республиканың өз ішінде талқылап алу деген желеумен кері қайтартады. Мұның тұжырымы пьесаны құлату болғаны онсыз да түсінікті еді.

Бұл оқиғаны Қ.Ергөбек былай жеткізеді: «Қазақ жұрты ғана емес, Әбділда ақынды Ресей, Украина, Белоруссия, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, бурят та жап-жақсы білді. Өзі айтқандай, өлеңдерінің соңына түсіп, сабылып аудармашы іздеп өзге тілге аударылуын қадағалаған жанның емес Әбекең. Өлеңдерін И.Сельвинский, Я.Смеляков, М.Луконин, М.Львов орыс тіліне аударды. Үздік дарын А.Межиров алаңсыз кіріспекші еді Әбекең өлеңдерін орыс тіліне аударуға. Сол тұста машинасымен келе жатып Мәскеу көшесінде кісі қағып кетіп, соның зардабынан заң орындарында ұзақ бөгесінге ұшырады. Ақыры Кеңестер Одағынан сырт елге кетіп тынды. Ақын келісімі адыра қалды. «Жомарттың кілемі» Бүкілодақтық репертуарлық қорға

қабылданған кезінде. Бүкілодақтық репертуарға қабылданған ақын-драматург пьесасының екіншісі – «Біз де қазақпыз». Бірнеше елдің театрлары сұрап алып, өз республикалары театрларына дайындап жатқан қуанышты сәттерде өзі ағалап құдайдай сеніп жүрген үлкен қазақ қаламгері, өзі ұстаз тұтқан Сәбең – Сәбит Мұқанов жарықтықтың қызғанышынан «Біз де қазақпыз» «құлап» тынды уақытында. Ұлтшыл рухты пьесасы үстінен Мәскеуге арыз аттанып кетіп, ақыр аяғы әлденеше республика театрларында сахнаға дайындық үстіндегі шығарма сыпырылып алынып қалды» [3].

Аталмыш пьесаның дақпырты 1946 жылдың 26 тамызында БКП (б) Орталық комитеті ұйымдастыру бюросының «Драма театрларының репертуары және оны жақсартудың шаралары туралы» деп аталатын әйгілі қаулыны қабылдауына апарып соқтырады. Қаулыда Мәскеу және Ленинград сияқты бірнеше ірі қалалардағы театрлар репертуарында тақырып таңдауда жіберілген бірқатар кемшіліктер жалпылама айтылып келеді де, негізгі соққы одақтас республикалардағы ұлттық театрларға беріледі. «Өнер және драмалық театрлар істері жөніндегі комитетінің қызметіндегі ең ірі кемшілік оның тарихи тақырыптардағы пьесаларды қоюға шамадан тыс беріліп кеткенінде болып отыр, – делінген осы қаулыда. – Қазір театрларда жүріп жатқан ешқандай тарихи және тәрбиелік мәні жоқ бірқатар пьесаларда патшалар, хандар, бектер (Скрибтің «Маргарита Наварсскаяның новеллалары», Хаджи Шукуровтің «Хорезмі», Касымовтың «Ходженттік Тахмосы», Тәжібаевтың «Біз де

қазақпызы», Бурунгуловтың «Идукай мен Мудамы») асқақтатылып көрсетіледі» [4]. Партияның қаулысы бұдан әрі «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Советское искусство» және «Литературная газета» секілді орталық басылымдарды аталған пьесаларға қарсы науқанды бастап кетуге тапсырма береді. Мұның қабатында республикалық, өлкелік және облыстық газеттерді осы дүрбелеңге қосылуға міндеттейді. Мұның ақыры неге апарып соқтырғанын, оның бәрі Әбділда Тәжібаев үшін қандай сұрапыл соққы болып тигенін пайымдау қиын емес.

Ал «Біз де қазақпыз» поэтикалық драмасының бұлай кұлайтындай себептері де бар еді. Соның біріншісі, әлбетте, аталмыш пьесаның арқасында қатар жүрген қаламгер Әбділда Тәжібаевтың оқтай атылып, бірден алға шыға бастауы, соның арқасында осы кезге дейін басқа ешкімнің қолы жетпеген биіктік – Бүкілодақтық репертуарлық алқада қабылдануы, сол арқылы одақтас республикалар театрларына қойылуға ұсынылуы, екіншісі оның көтеріп отырған тақырыбының өте терең, батыл, айрықша астарлы екендігі болса керек. Оның желісінде тастай қараңғы түнекте тіршілік етіп жатқан бір белгісіздеу тайпаның өмірі көрсетіледі. Тайпа адамдарының бәрі Бура есімді хандарынан өлердей қорқады. Себебі, солай қорқатын етіп қойған. Ханның өзі. Ол бір тажал сияқты. Айналасына ылғи зәрін шашып жүреді. Бұл да ештеңе емес, әлгі Бура қарауындағы қараша халыққа кәдімгі күннің өзінің көзін көрсетпей қояды. Себебі, олар күннің көзін көрсе, өсіп кетулері мүмкін. Сол

кезде ханға бағынбай қоюлары ықтимал. Күн көзін көрсе өсіп кетеді, әкім ұлықпанға қолдары жетіп қояды. Олар айналада нендей тіршіліктердің болып жатқанын да білетін болады. Ол кезде ханға оларды бағындырып ұстап тұру қиямет-қайымға айналар еді. Бірақ болатын нәрсе бәрібір болмай қоймайды. Күндердің күнінде тайпаның намысқа жігерлерін суарып алған Балталы секілді марғасқа жігіттері жұртты Бура ханға қарсы бастап көтеріледі. Оның соңы ханды өлтіріп, күннің көзіне шығумен аяқталады. Поэтикалық драманың мазмұны осындай. Түптеп келгенде, бұл сол кездегі кеңестік социалистік қоғамдық жүйені сынға алу еді. Тіпті қазіргі күннің тұрғысынан қарасаң да, мұның қаншалықты батыл сын болғанын пайымдау қиын емес. Сол кездегі ел көсемі Сталинді, тоталитарлық жүйені бұдан артық талқандап сынау болар ма!

Қазір қарап тұрсақ, Әбділда Тәжібаев осындай ауыр соққылардан кейін боркеміктеніп, кері кетпей, қайта өршелене алға ұмтылған сияқты. Ол елуінші жылдардың ортасына қарай шығармашылық жағынан нағыз кемеліне келді. Мұндай кемелдену оның поэзиясынан да, драматургиясынан да көрінді. Ол поэзияда бұл өрлеуді Еуропаны аралап келгеннен кейін қағазға түсірген «Аралдар» деген өлеңінен бастады. Бұл туралы алдымен Сәбит Мұқанов: «Ал 1956 жылғы Еуропа саяхатынан туған «Аралдар» кітабының шоқтығы өзгеше биік. Бұл жинақтағы өлеңдердің көркемдік қуаты айрықша күшті, әсерлі», – деп жазды. «Елуінші жылдардың орта кезінде Әбділда Тәжібаев поэзияда ерлік жасады. Үлкен өлмейтін ерлік жасады. Сол кезде өлеңге келген бізге

Қасым шығармаларымен қатар, иықтас тұрған бір ғана кітап бардай көрініп еді. Ол – Әбділда ақынның «Аралдар» атты кітабы еді», – деп осы ойды жалғады Тұманбай Молдағалиев. Ал Қадыр Мырзалиев: «Мен үшін ақын Әбділда «Аралдардан» басталады», – ағынан ақтарылды. Бұлардың соңын ала Жарасқан Әбдірашев: «Аралдар» атты өлеңнің әлгіндей әрбір шумағынан бойыңа шым-шымдап сіңген азаматтық сезім кем-кемнен өзіңді бүкіл адамзат баласының алдындағы ардақты трибунаға еріксіз сүйреп әкелгенін аңғармай қаласың», – деген ойларын маржандай тізді. Осы елуінші жылдары «Қазақ әдебиеті» газетіне бас редактор қызмет атқарған Әбділда Тәжібаев қарақан басының қамын ғана күйттеп қалған жоқ, үлкен әлеуметтік мәні бар мәселелерге де біртіндеп құлаш ұра бастады.

Осының екпінімен әдебиет газетінің басшысы орыстар мен еврейлер шет елге асып кеткен ақындары Иван Бунинді ақтап алып жатқанда, қазақтың неге Шәкәрімді ақтап ала алмайтынын айғайлап тұрып жеткізді. Бұл үшін ол ақынның баласы Ахаттан әкесінің бір топ өлеңін алдырып, 1954 жылы «Қазақ әдебиетінің» бір бетіне тұтас төгілдіре салды. Әдеби орта гу етті. Дос санатындағылар бұған мәз болып қуанса, таса тұрып тас ататындар өздеріне лайықты тірліктерін істеп жатты. Мұның ақырында Әбділда-редактор Орталық Комитеттің хатшысына шақырылды. Барса, онда мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бір азаматы бір бума қағазын арқалап келіп отыр екен. Хатшы салған жерден дүрсе қоя берді. «Әбеке, үлкен қателікке ұрындыңыз. Оңбастай қате жасадыңыз. Мұныңыз

енді саяси сауатсыздық, саяси қылмыс. Шәкәрім – халық жауы», халық жауы ғана емес, халық жауларының ағасы, жетекшісі... Мұныңыз ақылға сыйымсыз. Міне, мынадай құжат бар ол кісі жөнінде. Тағы мынадай да құжат тұр...». Ол қаптың аузын ашып, жалалы қағаздардың бірінен кейін бірін шығарып жатыр. Ақынға көзге шұқығандай етіп көрсетуде. Бұған өршіл ақын бір кезде шыдамай, көтеріліп кетті. Ол орнынан атып тұрып, қолындағы таяғын үстелге бір қойды. «Қарағым-ау, не сонда сен 1937 жылды қайта шақырғың келіп отыр ма? Атаңның басы шақырасың. Сендер коммунистік партияның беделін төгіп болған...», – деді ол ақырып қалып. Мұны көрген комитетші сасқалақтап қалды. Сол бойда қобыраған қағаздарын қайтадан қабына тыққыштай бастайды. Бас редактор сол сөйлеген қалпы сыртқа шығып кетеді. Мұның соңы оның қызметінен босатылуымен аяқталады. Бірақ осындай ерлікке барған ақын өкінбепті. Өлеңін бұрқыратып жазып, жата беріпті. Сол жылы Әбділда Тәжібаев Мәскеудегі М.Горький атындағы Әдебиет институтына аттанады. Өзінің айтуына қарағанда, ақын бұл жылдары әлем әдебиетінің озық үлгілерімен тереңірек танысып қайтуға мол мүмкіндік алыпты.

Ақынның ортадан дәккі көруі кейінгі жылдары да жалғасып жатты. Осыған орай жазушы Төлепберген Тобағабылов осы кезеңдері «домалақ арыз Әбділданы да домалатып» жатқанын атап өтті. «Сондай доңғалақсыз домалақ арыздардың бірі «Москва. Кремль. КПСС Орталық Комитетіне» деп жол тартар еді, – деп келесі бір оқиғаның арқауын

ширатып өтеді ол. – Аты жоқ затсыз қазақтың Әбділдаға орталықтан ор қазбақ болған орысшасын ана тілімізге жолма-жол, сөзбе-сөз аударар болсақ, былай боп шығар еді: «Жамбыл деген дүниеде ақын жоқ. Ол – блеф, оны ойлап шығарып жүрген айлакер Әбділда Тәжібаев. Біз Әбділда Тәжібаевты әшкерелей отырып, оған қатал жаза берілуін сұраймыз».

Арада көп уақыт өтпей Мәскеуге домалап барған домалақ арыз Алматыға домалап кері қайтар еді. «Жамбылды қолдан жасаған» Әбділда өзіміздің Орталық комитет бюросына шақырылар еді.

– Ұлы жырау, ұлы ақын Жамбылдың хат танитын көзіне, жазатын қолына айналғаным рас, – деді Әбділда талқылау соңында. – Бұл тек революциядан кейін ғана қолымыз жеткен табысымыз, сауатсыз кәрі мен сауатты жас буынның жарастығы еді. Мұндай ұрпақтар гармониясы бізде бұрын болған емес. Революция мені оқытып, Жамбылға берді, ал Жамбыл көл-көсір жырын ревоюцияға арнады. Осы да блеф бола ма?.. –деп дауылдата, жауындата сөйлеген Тәжібаев тым ашулы еді, Журин: – Түсінікті. Сабыр етіңіз. Болды. Рахмет, –деп жаймашуақ бола қалды. Бюроға шақырылғандар осылай тарасқан» [5].

Біз мұның бәрін ақын, жазушы, драматург, ғалым, әдебиет зерттеушісі Әбділда Тәжібаевтың өзі жеткен биігіне оңайлықпен келе салмағанын, оның да бұл жолда тартқан қиямет-қайымы аз болмағанын байқату үшін әңгімелеп шықтық. Оның азаматтығын өзінің алдында жүрген, өзімен қатар жүрген ағазамандас қаламдастарын ұдайы ұмытпай, олар туралы жазумен өткендігі, өзінен кейін өсіп келе

жатқан жас ұрпаққа көрсетіп өткен қамқорлығы толық дәлелдеп бере алады.

«Сексенінші жылдары Бурятияға барғанда Улан-Удэде Әбекеңнің пьесасы бойынша спектакль қойылғанын көзіммен көрдім, – деп жазады Құлбек Ергөбек. – Қырғызстанға қазақ әдебиеті күндерін өткізуге барғанда ағайын жұрттың алдымыздан Әбекеңнің:

Басыма кидім ақ қалпақ,
Оюлап шетін сырғызған.
Менің де бетім жап-жалпақ,
Айырмам қайсы қырғыздан? –

деп өлеңін әнге айналдырып шырқап қарсы алғаны бар. Қашан қайтар-қайтқанша осы өлең жолдары ауыздан түспей айтылумен болды. Қазақ ақыны Әбділда Тәжібайұлының осы бір өлеңі бізді қырғыз елімен әбден бауырластырып жіберді. Қашан қайтар-қайтқанша әнұранға айналып бізбен бірге жүрді. Біз сапардан өз ақынымызды өзіміз жаңа қырынан ашып, бұрынғыдан да жақсы көріп, бұрынғыдан да сүйіп қайттық» [3].

Тегінде, Әбділда Тәжібаевтың қандай бір шығармашылығы болмасын, біздің әдебиеттану ғылымы үшін оншалықты тың тақырып емес. Оның көркем поэтикалық тілі мен сыршыл лирикалық жырларына кезінде М.Әуезов, С.Мәуленов, С.Ордалиев, Р.Нұрғалиев, Қ.Қуандықов, Қ.Ергөбек, Б.Құндақбайұлы, Ә.Сығай, А.Қадыров сынды белгілі өнертанушылар мен әдебиеттанушылар, театртанушылар мен филологтар өздерінің бағаларын беріп қойған. Бұдан бөлек, оның жекелеген драмалық туындыларын зерттеу еңбектері мен мақалалар да

баршылық. Драматург ақынның азаматтық тұлғасына тоқталып, оның сан қырын ашып көрсетуге талпыныс жасаған дүниелер де кездеседі. Алайда, оның әдебиет саласына сіңірген барлық еңбектерін, соның ішінде драматургиялық туындылары – драмалары мен комедияларын тұтастай алып қарастырып, зерттеушілік әлі болған жоқ.

Шын мәнінде де жазушы-ғалымның ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетін биік белестерге көтерумен бірге, қазақ театрының дамуына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Бұған қоса, ақынның өзінен кейін өсіп келе жатқан жас толқынның үздік өкілдеріне көрсеткен қамқорлықтары мен жақсылықтарының өзі бір төбе. Осындай халқының сүйіктісі бола білген арқалы ақынның көптеген шығармалары уақытында бірқатар басқа тілдерге аударылып, Ресей, Украина, Белоруссия, Қырғызстан, Өзбекстан республикалары мен Ресейдің Татарстан, Башқұртстан, Бурятия автономияларына кеңінен тараған. Осының өзі қай тілде жазылғанына қарамастан, жүректен шыққан жырдың жүрекке жететінін білдіреді. Мұнда Ә.Тәжібаевтың дүниетанымдық көзқарасын зерттеп, өлеңдерін орыс тілінде сөйлеткен И.Сельвинский, Я.Смеляков, М.Луконин, М.Львов секілді тәржімашылардың сіңірген еңбектері зор. Сонымен қатар, драматургтің қазақ театрының сахнасына қосқан үлесі мол. Ол драма, комедия жанрлары мен аңыздық-мифтік үлгіде пьесалар да жазды. Осы ретте оның сахнаға поэтикалық туындыларды әкелу арқылы оның сипаты жаңара түсуіне өзіндік үлес қосқанына тағы да айтар едік.

Ә. Тәжібаевтың драматургиялық шығармаларының арасында, әрине, қазақтың әнші қызы Майра Уәлиқызының өмірінен жазылған «Майра» драмасының шоқтығы биік. Сол сияқты жоғарыда айтылған туындыларынан бөлек, «Жалғыз ағаш орман емес», «Көңілдерестер», «Қыз бен солдат», «Монологтар» атты драмалары мен «Той боларда», «Дубай Шубаевич» деген комедиялары әр жылдары қазақ сахнасында табысты қойылды.

Ә.Тәжібаевтың пьесалары аса мықты тартыстан тұрмаса да, қызу шиеленістерге құралған. Оның драмалық шығармалары жайлы белгілі театр сыншысы Б.Құндақбаев: «Ә.Тәжібаевтың драмалық шығармалары оқиғаның қызықтылығымен, көркемдік әсерлілігімен жұртшылықтың жүрегіне жол табады. Ақынның бұл саладағы шығармаларынан поэзия самалы есіп тұрады, ой еркіндігі сезіледі. Сондықтан монолог пен диалогтарда ішкі қуат, екпін күшті. Және соның барлығы жанр табиғатына саяды.» [6] – деп драматург пьесаларының ерекшеліктерін дөп басқан. Енді осы ойды жалғастыра кетсек, Ә.Тәжібаев кейіпкер мінездерін қарама-қарсы қойып, қақтығыс тудыратын оқиға әрекетін шарықтау шегіне дейін бірте-бірте өрбітеді. Оның суреттеуіндегі әрбір бейненің қоғамдағы өзіндік орны, анықталған әлеуметтік сатысы, тұрмыстық жағдайына қарай өзіндік ой-тұжырымы бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Тәжібаев. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том, А., «Жазушы», 1981. «Өмір және поэзия», 9-бет.

2. Ә.Тәжібаев. «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы». А., «Жазушы», 1971, 5-бет.
3. «Сыр бойы» газеті, 2009 жыл, 3 қазан.
4. Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению», журнал «Большевик», 1946 г., № 16. стр. 593.
5. «Егемен Қазақстан» газеті. 16 қазан, 2009 жыл.
6. «Қазақ әдебиеті», № 17 (1930) 8 ақпан, 1969 жыл.